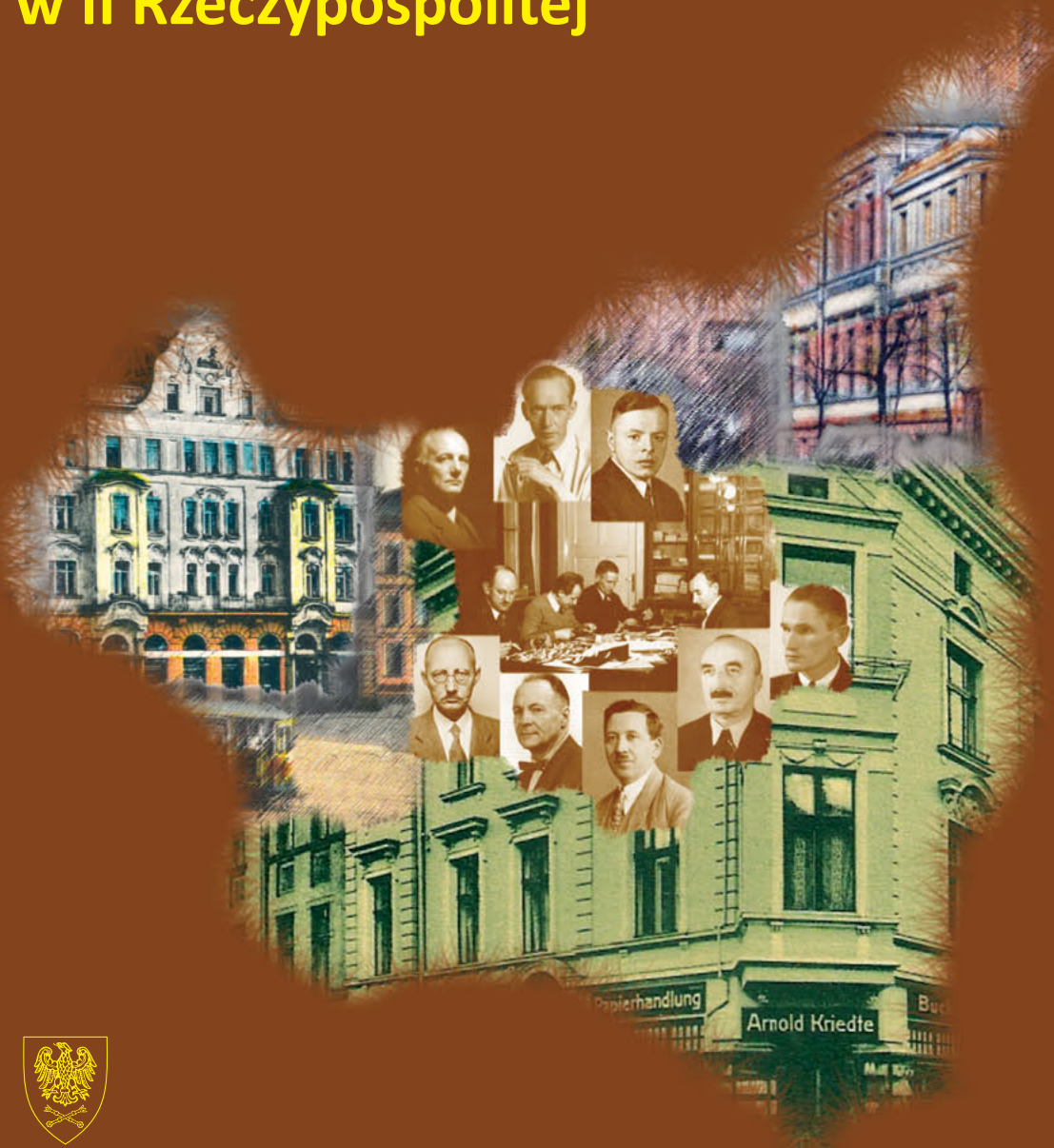

Zdzisław Gębołyś

BIBLIOTEKI mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2012

BIBLIOTEKI
mniejszości niemieckiej
w II Rzeczypospolitej

PRACE
NAUKOWE

UNIWERSYTETU
ŚLĄSKIEGO
W KATOWICACH

NR 2923

Zdzisław Gębołyś

**BIBLIOTEKI
mniejszości niemieckiej
w II Rzeczypospolitej**

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2012

Redaktor serii: Nauka o Książce
Irena Socha

Recenzent
Marek Andrzejewski

Spis treści

1. Zagadnienia wstępne	23
1.1. Przedmiot badań	23
1.2. Status Niemców	24
1.3. Stan badań	26
1.3.1. Historiografia polska	27
1.3.2. Historiografia niemiecka	32
1.3.3. Problematyka biblioteczna w pracach polskich i niemieckich	37
1.4. Baza źródłowa rozprawy	41
1.4.1. Archiwa	41
1.4.2. Biblioteki	48
1.4.3. Źródła drukowane	49
1.5. Cele i założenia rozprawy (zasięg terytorialny, językowy, chronologiczny)	52
1.6. Struktura pracy	54
1.7. Metody badawcze	55
2. Znaczenie bibliotek w życiu Niemców na ziemiach polskich do 1918 (1922) roku	57
2.1. Pomorze (Prusy Wschodnie i Zachodnie)	58
2.2. Wielkopolska	60
2.3. Górny Śląsk	62
2.4. Galicja	65
2.5. Królestwo Polskie (Kongresowe)	67
2.6. Wołyń	68
3. Mniejszość niemiecka w II Rzeczypospolitej – liczebność i rozmieszczenie	71
3.1. Wielkopolska i Pomorze	76
3.2. Górny Śląsk i Śląsk Cieszyński	80
3.3. Małopolska	83
3.4. Polska centralna	86
3.5. Województwa wschodnie	90

4. Ogólna charakterystyka bibliotek mniejszości niemieckiej	95
4.1. Organizacja i zasięg terytorialny	97
4.2. Typologia	99
4.2.1. Biblioteki oświatowe	99
4.2.2. Biblioteki naukowe	102
4.2.3. Biblioteki szkolne	103
4.3. Obraz statystyczny	104
4.3.1. Wielkość księgozbioru, struktura, nabytki, finanse.	107
4.3.2. Czytelnictwo	109
5. Polityka kulturalna i biblioteczna mniejszości niemieckiej	113
5.1. Geneza	113
5.2. Niemiecka polityka kulturalna i biblioteczna	114
5.2.1. Deutsche Stiftung	114
5.2.2. Auswärtiges Amt	115
5.2.3. Reichstag	116
5.2.4. Narodowosocjalistyczne placówki do spraw Niemczyzny zagranicznej	117
5.2.5. Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA)	118
5.2.6. Deutscher Schutzbund	119
5.2.7. Bund der Auslandsdeutschen	119
5.2.8. Deutsches Auslands-Institut	120
5.2.9. Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen	120
5.2.10. Borromäusverein e.V.	122
5.2.11. Verein zur Verbreitung guter volkstümlicher Schriften	122
5.2.12. Reichsverband deutscher evangelischer Auslandsarbeit	123
5.2.13. Börsenverein der deutschen Buchhandel	124
5.2.14. Deutsche Akademie zur Wissenschaftlichen Erforschung und Pflege des Deutschtums	125
5.2.15. Pomoc austriacka	126
5.3. Centralne placówki bibliotekarskie	127
5.4. Organizacja działalności bibliotecznej mniejszości niemieckiej w Polsce	132
5.4.1. Wielkopolska i Pomorze	132
5.4.2. Górny Śląsk i Śląsk Cieszyński	133
5.4.3. Małopolska, Wołyń, Polska centralna, województwa wschodnie	134
5.5. Niemieckie związki bibliotekarskie w Polsce międzywojennej	135
5.5.1. Verband deutscher Volksbüchereien	135
5.5.2. Verein Deutscher Büchereien	139
5.6. Koncepcje organizacji i funkcjonowania bibliotekarstwa niemieckiego w Polsce międzywojennej	145
5.6.1. „Polski” punkt widzenia	146
5.6.2. Koncepcje powstałe w Niemczech	149
6. Aspekty prawne i finansowe funkcjonowania bibliotek	153
6.1. Podstawy prawne	153
6.1.1. Zagadnienia ogólne	153

6.1.2. Relacje państwo – Kościół	155
6.1.3. Szkolnictwo niemieckie	157
6.1.4. Ochrona praw mniejszości niemieckiej na forum międzynarodowym	160
6.2. Źródła finansowania i zasady rozdziału środków finansowych.	162
6.3. Struktura wydatków bibliotecznych	168
6.3.1. Górny Śląsk, Wielkopolska i Pomorze	170
6.3.2. Małopolska, Polska centralna	171
6.4. Zakup dokumentów do bibliotek	173
6.5. Wydatki osobowe	176
6.5.1. Płace bibliotekarzy	178
6.6. Urządzenie i utrzymanie bibliotek	184
6.7. Kontrola gospodarki finansowej	186
7. Organizacja, budowa i struktura księgozbiorów	189
7.1. Model organizacyjny biblioteki	189
7.1.1. Determinanty organizacji bibliotek	189
7.1.2. Organizacja i wielkość bibliotek oświatowych	191
7.1.3. Organizacja i wielkość bibliotek naukowych	194
7.1.4. Organizacja i wielkość bibliotek szkolnych	196
7.2. Księgozbiory – budowa, struktura treściowa	200
7.2.1. Źródła wpływów książek	200
7.2.2. Formy (metody) dystrybucji książki niemieckiej	201
7.2.3. Geografia wysyłki książki niemieckiej	204
7.3. Polityka gromadzenia zbiorów	206
7.4. Struktura rzeczowa księgozbiorów	209
7.4.1. Biblioteki oświatowe	209
7.4.2. Biblioteki naukowe	217
7.4.3. Biblioteki szkolne	220
7.4.4. Literatura nieobecna	226
8. Udostępnianie zbiorów	231
8.1. Uwarunkowania ogólne	231
8.1.1. Wielkopolska i Pomorze	232
8.1.2. Górny Śląsk i Śląsk Cieszyński	233
8.1.3. Małopolska	235
8.1.4. Polska centralna	236
8.1.5. Wołyń i województwa wschodnie Rzeczypospolitej	238
8.2. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach oświatowych i naukowych	239
8.2.1. Zasięg czytelnictwa – udostępnianie zbiorów	240
8.2.2. Wielkopolska i Pomorze	240
8.2.3. Górny Śląsk	247
8.2.4. Małopolska	255
8.2.5. Polska centralna	258
8.3. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkolnych	261

8.3.1. Biblioteki w szkołach powszechnych dla mniejszości niemieckiej	263
8.3.2. Biblioteki w szkołach średnich dla mniejszości niemieckiej	270
8.3.3. Biblioteki szkolne w niemieckich seminariach nauczycielskich	275
8.4. Zainteresowania czytelnicze i propaganda książki	277
9. Aktywność zawodowa bibliotekarzy	283
9.1. Bibliotekarz – zawód czy zajęcie?	283
9.2. Struktura zatrudnienia	285
9.3. Kwalifikacje bibliotekarzy	287
9.3.1. Przywódcy związków bibliotekarskich	287
9.3.2. Pozostali bibliotekarze	292
9.3.3. Zdobywanie kwalifikacji zawodowych	293
9.4. Aktywność twórcza bibliotekarzy	298
9.4.1. „Schaffen und Schauen” – niemieckie czasopismo bibliotekarskie w Polsce	299
9.4.2. Teksty bibliotekarskie na łamach innych czasopism	308
10. Aktywność biblioteczna niebibliotekarskich instytucji mniejszości niemieckiej (Kościoły, szkoły, spółdzielnie, instytucje finansowe)	313
10.1. Kościoły, związki religijne i wyznaniowe	313
10.1.1. Niemieccy ewangelicy	314
10.1.2. Niemieccy katolicy	317
10.2. Szkolnictwo mniejszości niemieckiej	322
10.2.1. Szkolnictwo powszechne	323
10.2.2. Szkolnictwo średnie	325
10.2.3. Seminaria nauczycielskie	326
10.2.4. Inne formy kształcenia	327
10.3. Niemieckie majątki ziemskie, przedsiębiorstwa, instytucje finansowe, spółdzielnie	328
10.3.1. Własność ziemska	328
10.3.2. Przemysł i handel	329
10.3.3. Instytucje finansowe i kredytowe	329
10.3.4. Niemiecki ruch spółdzielczy	330
10.4. Niemiecki ruch prasowy, wydawniczy i księgarski	331
10.4.1. Prasa niemiecka	331
10.4.2. Niemiecki ruch wydawniczy	335
10.4.3. Księgarstwo mniejszości niemieckiej	338
11. Aktywność kulturalno-oświatowa i biblioteczna organizacji pozabibliotecznych	341
11.1. Organizacje polityczne	341
11.1.1. Organizacje niemieckie o zasięgu ogólnopolskim	341
11.1.2. Regionalne organizacje konsolidacyjne	342
11.1.3. Nurty polityczne	348

11.2. Niemiecki ruch związkowy	351
11.3. Niemiecki ruch młodzieżowy	353
11.4. Organizacje kulturalno-oświatowe i naukowe o zasięgu ponadlokalnym	355
11.4.1. Organizacje o zasięgu ogólnopolskim	356
11.4.2. Regionalne stowarzyszenia kulturalno-oświatowe i naukowe	356
11.5. Niemiecki ruch śpiewaczy i muzyczny	362
11.6. Niemiecki ruch teatralny	365
11.7. Niemiecki ruch sportowy i gimnastyczny	367
11.8. Niemiecki ruch zawodowy	368
12. Stosunek władz polskich i niemieckich do bibliotek mniejszości niemieckiej w Polsce	375
12.1. Uwarunkowania ogólne	375
12.2. Polityka władz polskich wobec mniejszości niemieckiej	376
12.3. Polityka władz niemieckich wobec mniejszości niemieckiej w Polsce	383
12.4. Polityka władz polskich wobec bibliotek mniejszości niemieckiej	384
12.5. Monitoring	386
12.5.1. Biblioteki oświatowe i naukowe	386
12.5.2. Biblioteki szkolne	388
12.6. Represje wobec niemieckich bibliotek oświatowych, naukowych i szkolnych	396
12.6.1. Do 1933 roku	397
12.6.2. Lata 1933–1937	399
12.6.3. Rok 1938	405
12.6.4. Rok 1939	406
12.7. Społeczeństwo polskie wobec bibliotek mniejszości niemieckiej	408
12.7.1. Czytelnicy polscy w bibliotekach mniejszości niemieckiej	409
13. Biblioteki pozostałych mniejszości narodowych w Polsce międzywojennej	413
13.1. Biblioteki mniejszości ukraińskiej	414
13.1.1. Ukraińcy/Rusini – liczba, rozmieszczenie, struktura społeczna, zawodowa i wyznaniowa	414
13.1.2. Działalność kulturalno-oświatowa i biblioteczna mniejszości ukraińskiej	418
13.2. Biblioteki mniejszości żydowskiej	419
13.2.1. Żydzi – liczba, rozmieszczenie, struktura społeczna, zawodowa i wyznaniowa	419
13.2.2. Działalność kulturalno-oświatowa i biblioteczna mniejszości żydowskiej	422
13.3. Biblioteki mniejszości białoruskiej	423
13.3.1. Białorusini – liczba, rozmieszczenie, struktura społeczna, zawodowa i wyznaniowa	423
13.3.2. Działalność kulturalno-oświatowa i biblioteczna mniejszości białoruskiej	425
13.4. Biblioteki mniejszości litewskiej	427

13.4.1. Litwini – liczba, rozmieszczenie, struktura społeczna, zawodowa i wyznaniowa	427
13.4.2. Działalność kulturalno-oświatowa i biblioteczna mniejszości litewskiej	428
13.5. Biblioteki mniejszości czeskiej	429
13.5.1. Czeši – liczba, rozmieszczenie, struktura społeczna, zawodowa i wyznaniowa	429
13.5.2. Działalność kulturalno-oświatowa i biblioteczna mniejszości czeskiej	430
13.6. Biblioteki mniejszości rosyjskiej	431
13.6.1. Rosjanie – liczba, rozmieszczenie, struktura społeczna, zawodowa i wyznaniowa	431
13.6.2. Działalność kulturalno-oświatowa i biblioteczna mniejszości rosyjskiej	433
13.7. Biblioteki w Wolnym Mieście Gdańsku	434
13.7.1. Biblioteki naukowe	435
13.7.2. Biblioteki oświatowe	436
13.7.3. Biblioteki szkolne	436
13.7.4. Biblioteki Wolnego Miasta Gdańska w służbie niemieckiej oświaty, kultury i nauki	437
13.7.5. Związki bibliotekarstwa Wolnego Miasta Gdańska z Niemcami	437
13.7.6. Biblioteki polskie w Wolnym Mieście Gdańsku	438
13.8. Biblioteki polskie w II Rzeczypospolitej	439
14. Zakończenie	441
Aneks	447
Bibliografia	469
Wykaz skrótów	499
Indeks osobowy	503
Indeks nazw miejscowych	511
Wykaz tabel	519
Wykaz fotografii i rysunków	523
Summary	527
Zusammenfassung	531

Contents

1. Preliminary issues	23
1.1. The study subject	23
1.2. Status of the Germans	24
1.3. State of the research	26
1.3.1. Polish historiography	27
1.3.2. German historiography	32
1.3.3. Library issues in the Polish and German studies	37
1.4. The basis of sources of the dissertation	41
1.4.1. Archives	41
1.4.2. Libraries	48
1.4.3. Printed sources	49
1.5. Aims and assumptions of the dissertation (territorial, language and chronological scope)	52
1.6. Structure of the study	54
1.7. The methods of the study	55
2. Importance of libraries in the lives of the Germans until 1918 (1922)	57
2.1. Pomerania (East and West Prussia)	58
2.2. Greater Poland	60
2.3. Upper Silesia	62
2.4. Galicia	65
2.5. The Kingdom of Poland (Congress Poland)	67
2.6. Volhynia	68
3. The German minority in the Second Republic of Poland – population and geographical location	71
3.1. Greater Poland and Pomerania	76
3.2. Upper Silesia and Cieszyn Silesia	80
3.3. Lesser Poland	83

3.4. Central Poland	86
3.5. The Eastern provinces	90
4. General characteristics of the libraries of German minorities	95
4.1. Organization and territorial scope	97
4.2. Typology	99
4.2.1. Educational libraries	99
4.2.2. Research libraries	102
4.2.3. School libraries	103
4.3. Statistical view	104
4.3.1. Library finances, structure, purchases and collections sizes	107
4.3.2. Readership	109
5. Cultural and library politics of the German minority	113
5.1. The origins	113
5.2. German cultural and library politics	114
5.2.1. Deutsche Stiftung	114
5.2.2. Auswärtiges Amt	115
5.2.3. Reichstag	116
5.2.4. National Socialist Foreign German Affairs missions	117
5.2.5. Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA)	118
5.2.6. Deutscher Schutzbund	119
5.2.7. Bund der Auslandsdeutschen	119
5.2.8. Deutsches Auslands-Institut	120
5.2.9. Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen	120
5.2.10. Borromäusverein e.V	122
5.2.11. Verein zur Verbreitung guter volkstümlicher Schriften	122
5.2.12. Reichsverband deutscher evangelischer Auslandsarbeit	123
5.2.13. Börsenverein der deutschen Buchhandel	124
5.2.14. Deutsche Akademie zur Erforschung und Pflege des Deutschtums	125
5.2.15. The Austrian aid	126
5.3. Central library agencies	127
5.4. The organization of library activity of the German minority in Poland	132
5.4.1. Greater Poland and Pomerania	132
5.4.2. Upper Silesia and Cieszyn Silesia	133
5.4.3. Lesser Poland, Volhynia, Eastern provinces	134
5.5. German library associations in inter-war Poland	135
5.5.1. Verband deutscher Volksbüchereien	135
5.5.2. Verein Deutscher Büchereien	139
5.6. Concepts for organizing and functioning of the German librarianship in inter-war Poland	145
5.6.1. The “Polish” viewpoint	146
5.6.2. The concepts originating in Germany	149

6. Legal and financial aspects of the libraries functioning	153
6.1. Legal bases	153
6.1.1. General issues	153
6.1.2. The Church-State relations	155
6.1.3. German educational system	157
6.1.4. Protecting the German minority rights on the international agenda	160
6.2. Financing sources and rules for financial means distribution	162
6.3. The structure of library expenditure	168
6.3.1. Upper Silesia, Greater Poland and Pomerania	170
6.3.2. Lesser Poland, Central Poland	171
6.4. Purchasing document for the libraries	173
6.5. Personal expenditure	176
6.5.1. Wages of the librarians	178
6.6. Libraries furnishing and maintenance	184
6.7. Financial economy control	186
7. Collection organization, construction and structure	189
7.1. Library organization model	189
7.1.1. Libraries organization determinants	189
7.1.2. Educational libraries organization and size	191
7.1.3. Research libraries organization and size	194
7.1.4. School libraries organization and size	196
7.2. Collections – construction and content structure	200
7.2.1. Sources of incoming book	200
7.2.2. Forms (methods) of German books distribution	201
7.2.3. Geography of German books dispatching	204
7.3. Collections gathering politics	206
7.4. Collections subject structure	209
7.4.1. Educational libraries	209
7.4.2. Research libraries	217
7.4.3. School libraries	220
7.4.4. The absent literature	226
8. Using of Collection	231
8.1. General conditions	231
8.1.1. Greater Poland and Pomerania	232
8.1.2. Upper Silesia and Cieszyn Silesia	233
8.1.3. Lesser Poland	235
8.1.4. Central Poland	236
8.1.5. Volhynia and Eastern territories	238
8.2. Using of collections in educational and research libraries	239
8.2.1. The scope of readership – availing collections	240
8.2.2. Greater Poland and Pomerania	240
8.2.3. Upper Silesia	247

8.2.4. Lesser Poland	255
8.2.5. Central Poland	258
8.3. Using of collections in school libraries	261
8.3.1. Libraries in elementary schools for the German minority	263
8.3.2. Libraries in high schools for the German minority	270
8.3.3. School libraries in German teachers seminaries	275
8.4. Readership response and reading propaganda	277
9. Librarians professional activity	283
9.1. Librarian – a profession or an occupation?	283
9.2. Employment structure	285
9.3. Librarian qualifications	287
9.3.1. Leaders of librarianship associations	287
9.3.2. Other librarians	292
9.3.3. Gaining professional qualifications	293
9.4. Librarians creative activity	298
9.4.1. “Schaffen und Schauen” – the German librarianship journal in Poland	299
9.4.2. Librarianship articles in other journals	308
10. Library activity of non-librarianship institutions of German minority (Churches, schools, cooperatives, financial institutions)	313
10.1. Churches, religious and faith-based associations	313
10.1.2. German Evangelicals	314
10.1.3. German Catholics	317
10.2. The German minority educational system	322
10.2.1. Elementary education	323
10.2.2. High-school education	325
10.2.3. Teachers seminaries	326
10.2.4. Other forms of education	327
10.3. German landed estates, enterprises, financial institutions, cooperatives	328
10.3.1. Landed estates	328
10.3.2. Industry and trade	329
10.3.3. Financial and mortgage institutions	329
10.3.4. German cooperative movement	330
10.4. The German press, publishing and library movement	331
10.4.1. The German press	331
10.4.2. German publishing movement	335
10.4.3. The German minority book trade	338
11. Cultural-educational and library activity of non-librarianship organizations	341
11.1. Political organizations	341
11.1.1. All-Poland German organizations	341
11.1.2. Local organizations for consolidation	342
11.1.3. Political trends	348

11.2. German labor union movement	351
11.3. German youth movement	353
11.4. Extra-local cultural-educational and scientific organizations	355
11.4.1. All-Poland organizations	356
11.4.2. Regional cultural-educational and scientific organizations	356
11.5. German singing and musical movement	362
11.6. German theatrical movement	365
11.7. German sports and gymnastics movement	367
11.8. German professional movement	368
12. Polish and German authorities attitude to the German minorities libraries in Poland	375
12.1. General conditions	375
12.2. Polish authorities politics towards the German minority	376
12.3. German authorities politics towards the German minority in Poland	383
12.4. Polish authorities politics towards the German minorities libraries	384
12.5. The monitoring	386
12.5.1. Educational and research libraries	386
12.5.2. School libraries	388
12.6. Repressions against German educational, research and school libraries	396
12.6.1. Until 1933	397
12.6.2. In the years 1933–1937	399
12.6.3. 1938	405
12.6.4. 1939	406
12.7. Polish society towards the German minorities libraries	408
12.7.1. Polish readers in German minorities libraries	409
13. Libraries of the rest of national minorities in the inter-war Poland	413
13.1. The Ukrainian minority libraries	414
13.1.1. The Ukrainians/Rusins – number, distribution, social, professional and religious structure	414
13.1.2. Cultural-educational and library activity of the Ukrainian minority	418
13.2. The Jewish minority libraries	419
13.2.1. The Jews – number, distribution, social, professional and religious structure	419
13.2.2. Cultural-educational and library activity of the Jewish minority	422
13.3. The Belarusian minority libraries	423
13.3.1. The Belarusians – number, distribution, social, professional and religious structure	423
13.3.2. Cultural-educational and library activity of the Belarusian minority	425
13.4. The Lithuanian minority libraries	427
13.4.1. The Lithuanians – number, distribution, social, professional and religious structure	427
13.4.2. Cultural-educational and library activity of the Lithuanian minority	428

13.5. The Czech minority libraries	429
13.5.1. The Czechs – number, distribution, social, professional and religious structure	429
13.5.2. Cultural-educational and library activity of the Czechs minority	430
13.6. The Russian minority libraries	431
13.6.1. The Russians – number, distribution, social, professional and religious structure	431
13.6.2. Cultural-educational and library activity of the Russian minority	433
13.7. Libraries in the Free City of Gdańsk	434
13.7.1. Research libraries	435
13.7.2. Educational libraries	436
13.7.3. School libraries	436
13.7.4. Libraries of the Free City of Gdańsk serving German education, culture and science	437
13.7.5. Free City of Gdańsk's relationships to Germans	437
13.7.6. Polish libraries in the Free City of Gdańsk	438
13.8. Polish libraries in II Polish Republic	439
14. Conclusion	441
Appendix	447
Lists	469
Bibliography	499
Names index	503
Index of geographical names	511
List of tables	519
List of photographs and figures	523
Summary	527
Zusammenfassung	531

Inhaltsverzeichnis

1. Einleitende Fragen	23
1.1. Forschungsgegenstand	23
1.2. Die Lage der Deutschen	24
1.3. Forschungsstand	26
1.3.1. Polnische Historiographie	27
1.3.2. Deutsche Historiographie	32
1.3.3. Bibliothekarische Problematik in polnischen u. deutschen Werken	37
1.4. Quellenbasis der Abhandlung	41
1.4.1. Archive	41
1.4.2. Bibliotheken	48
1.4.3. Gedruckte Quellen	49
1.5. Zwecke und Voraussetzungen der Abhandlung (Staatsgebiet, Sprachgebiet, Chronologie)	52
1.6. Aufbau der Abhandlung	54
1.7. Forschungsmethoden	55
2. Die Bedeutung der Bibliotheken im Leben der Deutschen in Polen bis 1918 (1922)	57
2.1. Pommern (Ostpreußen u. Westpreußen)	58
2.2. Großpolen	60
2.3. Oberschlesien	62
2.4. Galizien	65
2.5. Königreich Polen (Kongresspolen)	67
2.6. Wolhynien	68
3. Deutsche Minderheit in der II. Republik Polen – Stärke und räumliche Verteilung	71
3.1. Großpolen und Pommern	76
3.2. Oberschlesien und Teschener Schlesien	80
3.3. Kleinpolen	83
3.4. Zentralpolen	86
3.5. Ostwoiwodschaften	90

4. Allgemeine Charakteristik von den Bibliotheken der deutschen Minderheit	95
4.1. Organisation und Gebiet	97
4.2. Typologie	99
4.2.1. Volksbibliotheken	99
4.2.2. Wissenschaftliche Bibliotheken	102
4.2.3. Schulbibliotheken	103
4.3. Statistische Daten	104
4.3.1. Größe u. Struktur der Büchersammlung, Anschaffungen, Finanzen	107
4.3.2. Leserschaft	109
5. Kulturpolitik und bibliothekarische Politik von der deutschen Minderheit	113
5.1. Genese	113
5.2. Deutsche Kulturpolitik u. bibliothekarische Politik	114
5.2.1. Deutsche Stiftung	114
5.2.2. Auswärtiges Amt	115
5.2.3. Reichstag	116
5.2.4. Nationalsozialistische Einrichtungen für des Deutschtum im Ausland	117
5.2.5. Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA)	118
5.2.6. Deutscher Schutzbund	119
5.2.7. Bund der Auslandsdeutschen	119
5.2.8. Deutsches Auslands-Institut	120
5.2.9. Reichsverband für katholische Auslandsdeutschen	120
5.2.10. Borromäusverein e.V.	122
5.2.11. Verein zur Verbreitung guter volkstümlicher Schriften	122
5.2.12. Reichsverband deutscher evangelischer Auslandsarbeit	123
5.2.13. Börsenverein des deutschen Buchhandels	124
5.2.14. Deutsche Akademie zur Wissenschaftlichen Erforschung u. Pflege des Deutschtums	125
5.2.15. Österreichische Hilfe	126
5.3. Bibliothekarische Zentraleinrichtungen	127
5.4. Die Veranstaltung der bibliothekarischen Tätigkeit von der deutschen Minderheit in Polen	132
5.4.1. Großpolen und Pommern	132
5.4.2. Oberschlesien und Teschener Schlesien	133
5.4.3. Kleinpolen, Wolhynien, Zentralpolen, Ostwoiwodschaften	134
5.5. Deutsche Bibliothekverbände in Polen der Zwischenkriegszeit	135
5.5.1. Verband deutscher Volksbüchereien	135
5.5.2. Verein Deutscher Büchereien	139
5.6. Die Konzeptionen von Organisation und Tätigkeit der deutschen Büchereien in Polen in der Zwischenkriegszeit	145
5.6.1. „Polnischer“ Standpunkt	146
5.6.2. Die in Deutschland entstandene Konzeptionen	149
6. Rechtliche und finanzielle Aspekte der Tätigkeit von Bibliotheken	153
6.1. Rechtsgrundlagen	153

6.1.1. Allgemeines	153
6.1.2. Die Relation: Staat – Kirche	155
6.1.3. Deutsches Schulwesen	157
6.1.4. Der Rechtsschutz von der deutschen Minderheit auf internationalem Forum	160
6.2. Finanzierungsquellen und Prinzipien der Geldverteilung	162
6.3. Die Ausgabenstruktur	168
6.3.1. Oberschlesien, Großpolen und Pommern	170
6.3.2. Kleinpolen, Zentralpolen	171
6.4. Die Anschaffung der Dokumente für Büchereien	173
6.5. Personalausgaben	176
6.5.1. Der Lohn der Bibliothekare	178
6.6. Einrichtung und Erhaltung von Büchereien	184
6.7. Finanzkontrolle	186
7. Organisation, Aufbau und Struktur von Büchersammlungen	189
7.1. Organisationsmodell einer Bibliothek	189
7.1.1. Organisationsdeterminanten der Bibliotheken	189
7.1.2. Organisation und Größe der Volksbibliotheken	191
7.1.3. Organisation und Größe der wissenschaftlichen Bibliotheken	194
7.1.4. Organisation und Größe der Schulbibliotheken	196
7.2. Büchersammlungen – Struktur, Inhaltsstruktur	200
7.2.1. Quellen der Bücheranschaffung	200
7.2.2. Vertriebsformen von deutschen Büchern	201
7.2.3. Versandbereich von deutschen Büchern	204
7.3. Erwerbungspolitik	206
7.4. Sachstruktur von Büchersammlungen	209
7.4.1. Volksbibliotheken	209
7.4.2. Wissenschaftliche Bibliotheken	217
7.4.3. Schulbibliotheken	220
7.4.4. Die nicht empfohlenen Bücher in der Bibliotheken aus politischen Gründen	226
8. Die Benutzung von Bibliotheken	231
8.1. Allgemeine Bedingungen	231
8.1.1. Großpolen und Pommern	232
8.1.2. Oberschlesien und Teschener Schlesien	233
8.1.3. Kleinpolen	235
8.1.4. Zentralpolen	236
8.1.5. Wolhynien und Ostwoiwodschaften der Republik Polen	238
8.2. Die Benutzung in Volksbibliotheken und wissenschaftlichen Bibliotheken	239
8.2.1. Leserkreise – Benutzung	240
8.2.2. Großpolen und Pommern	240
8.2.3. Oberschlesien	247
8.2.4. Kleinpolen	255
8.2.5. Zentralpolen	258

8.3. Die Benutzung in Schulbibliotheken	261
8.3.1. Bibliotheken in den Grundschulen für die deutsche Minderheit	263
8.3.2. Bibliotheken in den Oberschulen für die deutsche Minderheit	270
8.3.3. Schulbibliotheken in den deutschen Lehrerbildungsanstalten	275
8.4. Interessengebiet der Leser und Buchpropaganda	277
9. Die Berufsaktivität der Bibliothekare	283
9.1. Bibliothekar – ein Beruf oder eine Beschäftigung?	283
9.2. Die Beschäftigungsstruktur	285
9.3. Die beruflichen Qualifikationen der Bibliothekare	287
9.3.1. Die Führer der bibliothekarischen Verbände	287
9.3.2. Andere Bibliothekare	292
9.3.3. Das Erwerben von beruflichen Qualifikationen	293
9.4. Schöpferische Aktivität der Bibliothekare	298
9.4.1. „Schaffen und Schauen“ – deutsche bibliothekarische Zeitschrift in Polen	299
9.4.2. Das Thema „Bibliothek“ betreffenden Texte in anderen Zeitschriften	308
10. Bibliothekarische Tätigkeit von nichtbibliothekarischen Institutionen der deutschen Minderheit in Polen (Kirchen, Schulen, Genossenschaften, Geld- institutionen)	313
10.1. Kirchen, Religions- u. Konfessionsbunde	313
10.1.1. Deutsche Evangeliken	314
10.1.2. Deutsche Katholiken	317
10.2. Das Schulwesen der deutschen Minderheit	322
10.2.1. Grundschulen	323
10.2.2. Oberschulen	325
10.2.3. Lehrerbildungsanstalten	326
10.2.4. Andere Bildungsformen	327
10.3. Deutsche Landgüter, Betriebe, Geldinstitutionen, Genossenschaften	328
10.3.1. Grundbesitz	328
10.3.2. Industrie und Handel	329
10.3.3. Geld- u. Kreditinstitutionen	329
10.3.4. Deutsche Genossenschaftsbewegung	330
10.4. Deutsche Presse-, Verlags- u. Buchhändlerbewegung	331
10.4.1. Deutsche Presse	331
10.4.2. Deutsche Verlagsbewegung	335
10.4.3. Deutscher Buchhandel	338
11. Kulturelle und bildungspolitische Aktivitäten der außerbibliothekarischen Organisationen	341
11.1. Politische Organisationen	341
11.1.1. Gemeinpolnische deutsche Organisationen	341
11.1.2. Regionale Konsolidationsorganisationen	342
11.1.3. Politische Strömungen	348

11.2. Deutsche Gewerkschaftsbewegung	351
11.3. Deutsche Jugendbewegung	353
11.4. Überregionale Kulturbildungsorganisationen u. wissenschaftliche Organisationen	355
11.4.1. Gemeinpolnische Organisationen	356
11.4.2. Regionale Kulturbildungsvereine u. Wissenschaftsvereine	356
11.5. Deutsche Gesang- und Musikvereine	362
11.6. Deutsche Theater	365
11.7. Deutsche Turn- u. Sportvereine	367
11.8. Deutsche Berufsbewegung	368
12. Das Verhältnis der polnischen und deutschen Behörde zu Bibliotheken der deutschen Minderheit in Polen	375
12.1. Allgemeine Bedingungen	375
12.2. Die auf deutsche Minderheit gerichtete Politik der polnischen Behörde	376
12.3. Die auf deutsche Minderheit in Polen gerichtete Politik der deutschen Behörde	383
12.4. Die auf Bibliotheken der deutschen Minderheit gerichtete Politik der polnischen Behörde	384
12.5. Die Dauerbeobachtung	386
12.5.1. Volksbibliotheken u. wissenschaftliche Bibliotheken	386
12.5.2. Schulbibliotheken	388
12.6. Repressivmaßnahmen gegenüber den deutschen Volksbibliotheken, wissenschaftlichen Bibliotheken u. Schulbibliotheken	396
12.6.1. Bis 1933	397
12.6.2. Die Jahre 1933–1937	399
12.6.3. Das Jahr 1938	405
12.6.4. Das Jahr 1939	406
12.7. Polnische Gesellschaft gegenüber den Bibliotheken der deutschen Minderheit	408
12.7.1. Die polnische Leser in den Bibliotheken der deutschen Minderheit	409
13. Bibliotheken von anderen nationalen Minderheiten in Polen der Zwischenkriegszeit	413
13.1. Bibliotheken von der ukrainischen Minderheit	414
13.1.1. Ukrainer/Russen – Anzahl, Verteilung, gesellschaftliche, berufliche und konfessionelle Struktur	414
13.1.2. Kulturarbeit, Aufklärungsarbeit u. bibliothekarische Tätigkeit der ukrainischen Minderheit	418
13.2. Bibliotheken der jüdischen Minderheit	419
13.2.1. Juden – Anzahl, Verteilung, gesellschaftliche, berufliche u. konfessionelle Struktur	419
13.2.2. Kulturarbeit, Aufklärungsarbeit u. bibliothekarische Tätigkeit der jüdischen Minderheit	422
13.3. Bibliotheken der weißrussischen Minderheit	423

13.3.1. Weißrussen – Anzahl, Verteilung, gesellschaftliche, berufliche u. konfessionelle Struktur	423
13.3.2. Kulturarbeit, Aufklärungsarbeit u. bibliothekarische Tätigkeit der weißrussischen Minderheit	425
13.4. Bibliotheken der litauischen Minderheit	427
13.4.1. Litauer – Anzahl, Verteilung, gesellschaftliche, berufliche u. konfessionelle Struktur	427
13.4.2. Kulturarbeit, Aufklärungsarbeit u. bibliothekarische Tätigkeit der litauischen Minderheit	428
13.5. Bibliotheken der tschechischen Minderheit	429
13.5.1. Tschechen – Anzahl, Verteilung, gesellschaftliche, berufliche u. konfessionelle Struktur	429
13.5.2. Kulturarbeit, Aufklärungsarbeit u. bibliothekarische Tätigkeit der tschechischen Minderheit	430
13.6. Bibliotheken der russischen Minderheit	431
13.6.1. Russen – Anzahl, Verteilung, gesellschaftliche, berufliche u. konfessionelle Struktur	431
13.6.2. Kulturarbeit, Aufklärungsarbeit u. bibliothekarische Tätigkeit der russischen Minderheit	433
13.7. Bibliotheken in der Freien Stadt Danzig	434
13.7.1. Wissenschaftliche Bibliotheken	435
13.7.2. Volksbibliotheken	436
13.7.3. Schulbibliotheken	436
13.7.4. Bibliotheken in der Freien Stad Danzig im Denste der deutschen Aufklärung, Kultur u. Wissenschaft	437
13.7.5. Beziehungen zwischen das Bibliothekswesen der Freien Stad Danzig u. Deutschland	437
13.7.6. Polnische Bibliotheken in Freien Stadt Danzig	438
13.8. Polnische Bibliotheken in der II Republik Polen	439
14. Schluss	441
Anhang	447
Bibliographie	469
Abkürzungen	499
Namenverzeichnis	503
Ortsverzeichnis	511
Tabellenverzeichnis	519
Das Verzeichnis von Fotos und Zeichnungen	523
Summary	527
Zusammenfassung	531

1. Zagadnienia wstępne

1.1. Przedmiot badań

Stosunki polsko-niemieckie naznaczone są ponadtysiącletnią historią, równą dziejom polskiej państwowości. Patrząc na te stosunki z tej rozległej perspektywy, nietrudno dostrzec w relacjach najbliższych sąsiadów momenty tragiczne, ale i momenty przyjaźni oraz współpracy. Wzajemne kontakty polsko-niemieckie miały charakter nieprzerwany i wielostronny. Odbywały się na bardzo różnych płaszczyznach: politycznej, ekonomicznej, religijnej i kulturalnej. Cechą immanentną stosunków polsko-niemieckich była i jest dwukierunkowość. Przepływ ludzi, idei, towarów odbywał się w obie strony: z Polski do Niemiec i z Niemiec do Polski. W procesie dziejowym łatwo wykazać pewną asymetryczność owego przepływu, wyrażającą się w dominacji niemieckiego pierwiastka w tych stosunkach. Efektów pokojowego i militarnego *Drang nach Osten*, stymulowanego również przez polskich władców, nie da się ocenić jednoznacznie pozytywnie lub negatywnie. Totalna negacja prowadziłaby bowiem do odrzucenia dziedzictwa cywilizacyjnego zachodnich sąsiadów (choćby wkładu Niemców w organizację miast polskich), myśli technicznej płynącej z ziemi niemieckiej, ale też do dezawuacji licznych dokonań Niemców na niwie kultury i sztuki. Nie sposób jednocześnie negować twierdzeń, że ów pochód łączył się często z wypieraniem żywiołu polskiego i z usuwaniem go siłą z etnicznych ziem polskich.

Widowym odzwierciedleniem wielowiekowych kontaktów i stosunków między Polakami a Niemcami jest obecność Niemców w Polsce, napływających na ziemię Rzeczypospolitej kolejnymi falami kolonizacyjnymi: średniowiecze (XIII–XV wiek), kolonizacja józefińska (XVIII wiek), kolonizacja fryderycjańska (XIX wiek). Koniec procesu osiedlania się Niemców na ziemiach polskich przypadł na wiek XIX, jeżeli przyjmiemy za cezurę kończącą tę epokę rok 1914 (1918), i był to z jednej strony rezultat procesów industrializacyjnych (okręg łódzki, Górny Śląsk, Śląsk Cieszyński), z drugiej strony zaś wynik świadomej polityki carskiej polegającej

na eliminowaniu ze wschodnich rubieży Rzeczypospolitej szlacheckiej polskiego żywołu i zastępowaniu go ludnością niemiecką¹. W okresie I wojny światowej i latach bezpośrednio po nim następujących proces ten został zakończony, a rozpoczął się nowy etap egzystencji społeczności niemieckiej w odrodzonej po latach niewoli Polsce. Nadany państwu polskiemu przez traktat wersalski obowiązek poszanowania praw mniejszości narodowych nakazywał chronić mniejszość przed większością. Okres międzywojenny był z wielu względów momentem wyjątkowym we współistnieniu obu nacji na ziemiach polskich. Dochodziło wówczas do wyraźnego ścierania się z sobą dążeń i aspiracji obu narodów. Dążenia te stymulowane były wydarzeniami politycznymi oraz nakładającymi się na nie czynnikami psychologicznymi. W rezultacie klęski poniesionej przez Niemców w I wojnie światowej doszło do utraty przez nich uprzywilejowanej bądź równorzędnej pozycji społeczno-politycznej w stosunku do Polaków, przy jednoczesnym zachowaniu silnej pozycji ekonomicznej (Górny Śląsk, Pomorze, okręg łódzki, Wielkopolska). Do osłabienia niemczyzny przyczyniła się zresztą również świadoma, mniej lub bardziej konsekwentna polityka władz polskich i w nie mniejszym stopniu samo polskie społeczeństwo, popierające władze w usuwaniu wpływów niemieckich z różnych sfer życia. Płaszczyznami widocznego ścierania się polskiego i niemieckiego interesu narodowego były: wybory parlamentarne i samorządowe (okręgi wyborcze), szkolnictwo (wielkość klas, znajomość języka niemieckiego w życiu publicznym), Kościół (msze św. w języku niemieckim), gospodarka (parcelacja niemieckiej własności ziemskiej w wyniku reformy rolnej, przejmowanie kapitału niemieckiego), a także kultura (język polski w teatrze, kinie, bibliotekach).

1.2. Status Niemców

W świetle spisu powszechnego z 1931 roku II Rzeczypospolitą zamieszkiwało 741 tys. Niemców, co stanowiło ledwie 2,32% całej ludności ówczesnej Polski². Mniejszość niemiecka była jednakowoż spośród wszystkich mniejszości narodowych najprężniejszą i najmocniejszą pod względem ekonomicznym i kulturotwórczym grupą narodowościową. Świadectwem tego było między innymi posiadanie stałej reprezentacji w Sejmie i Senacie oraz licznego przedstawicielstwa we władzach samorządowych, zwłaszcza na terytoriach zamieszkiwanych przez Niemców w licznych skupiskach. Bardzo wysoki poziom zorganizowania się mniejszości niemieckiej był środkiem

¹ Karol Grünberg wymienia trzy fale niemieckiej kolonizacji na ziemiach polskich: średniowiecze (terytorium całej Polski), wiek XVII (w następstwie wojny 30-letniej), okres 1795–1918. Zob. K. Grünberg: *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*. Warszawa 1970, s. 7.

² *Statystyka Polski*. Seria C. Z. 1a-. Warszawa 1934–1939 – z. 94a, s. 60. Właściwy tytuł publikacji w serii *Statystyka Polski*. Seria C to: *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn[ia] 9 XII 1931. Mieszkania domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*.

w obronie *status quo*, w szczególności pomocą w zachowaniu tożsamości narodowej, a zarazem w umacnianiu i rozszerzaniu wpływów niemieckich w Polsce. Mniejszość niemiecka w Polsce międzywojennej była wyjątkowo dobrze zorganizowana. Działy niemieckie partie polityczne (chrześcijańskie, socjalistyczne, nacjonalistyczne), niemieckie organizacje wyznaniowe pod patronatem Kościołów ewangelickich, np. Stowarzyszenie Gustawa Adolfa (Gustav-Adolf-Verein) bądź grupujące wyznawców Kościoła katolickiego, np. Związek Katolików Niemieckich w Polsce (Verband deutscher Katholiken in Polen). Niemieccy robotnicy i rolnicy jednoczyli się w organizacjach związkowych i zawodowych. Wspólną reprezentacją wszystkich Niemców na danym obszarze ponad podziałami politycznymi i religijnymi starały się być organizacje korporacyjne³: Niemiecki Związek Ludowy dla Polskiego Górnego Śląska do Obrony Praw Mniejszości (Deutscher Volksbund für Polnisch-Schlesien zur Wahrung der Minderheitsrechte⁴), Związek Niemczyzny dla Ochrony Praw Mniejszości w Polsce (Deutschtumsbund zur Wahrung der Minderheitsrechte in Polen), Zjednoczenie Niemieckie w Sejmie i Senacie dla Poznańskiego, Okręgu Nadnoteckiego i Pomorza (Deutsche Vereinigung im Sejm und Senat für Posen, Netzegau und Pomerellen), Niemiecki Związek Ludowy w Polsce (Deutscher Volksverband in Polen), Związek Niemców Chrześcijańskich (Bund der christlichen Deutschen), Stowarzyszenie Niemieckie dla Łodzi i Okolic (Deutscher Verein für Lodz und Umgebung).

Kwestie polityczne i wyznaniowe nie wyczerpywały jednak aspiracji Niemców. Bardzo silny i różnorodny był ruch kulturalno-oświatowy mniejszości niemieckiej. Mniejszość niemiecka posiadała swoją prasę – wydawano między innymi kilka dzienników, publikowano też książki. Wiele z owych inicjatyw i przedsięwzięć sięgało jeszcze czasów sprzed 1918 roku; dotyczy to zwłaszcza ruchu śpiewaczego, amatorskiego ruchu teatralnego, ruchu naukowego, turnerskiego, gimnastycznego i działalności klubów sportowych. Na mocy małego traktatu wersalskiego⁵ zostało Niemcom przyznane prawo do nauki w języku ojczystym, z czego skwapliwie korzystali, tworząc sieć szkół państwowych, samorządowych i prywatnych. Trzecim, obok szkoły i organizacji (różnego typu), strażnikiem tożsamości narodowej ludności niemieckiej w Polsce był Kościół, zwłaszcza Kościół ewangelicki, grupujący przede wszystkim Niemców bądź ludność pochodzenia niemieckiego.

Mniejszość niemiecka w Polsce, mimo wspólnoty interesów narodowych, była zbiorowością bardzo niejednorodną, zróżnicowaną pod względem pochodzenia, statusu społeczno-ekonomicznego, demografii, w dodatku rozproszoną na terytorium II Rzeczypospolitej, przez co narażoną na naturalne procesy asymilacyjne, zwłaszcza tam, gdzie Niemcy zamieszkiwali w diasporze, tj. w województwach wschodnich i południowo-wschodnich. „Słabość” ta była w jakimś stopniu rekompensowana

³ W literaturze przedmiotu zwięźle się je też organizacjami konsolidacyjnymi.

⁴ W dalszej części pracy będziemy używać odpowiedniego skrótu albo też skrótu nazwy: Volksbund, powszechnie stosowanego w literaturze przedmiotu.

⁵ *Wersalski traktat pokojowy z Niemcami. Postanowienia dotyczące Polski*. [s.l.] [s.a., ca 1920], s. 9.

przez pomoc płynącą do nich z Niemiec oraz od Niemców z bogatszych województw. Trudno przecenić wpływ czynnika wyznaniowego na mniejszość niemiecką na terytorium Polski oraz na stosunki panujące wewnątrz tej wspólnoty. Katolickim Niemcom było często bliżej do z reguły katolickich Polaków aniżeli do ewangelickich Niemców.

Źródeł tożsamości narodowej Niemców w Polsce należy bezwzględnie upatrywać w języku, w zachowanych obyczajach, w wierze ojców i na pewno w nacechowanym dumą poczuciu przynależności do narodu o długiej tradycji, z którego wywodzi się wiele wybitnych jednostek w dziejach nauki i kultury, gospodarki, polityki, narodu o niezaprzeczalnym wkładzie w dziedzictwo światowe. Dążenie do zachowania niemczyzny poprzez pielęgnowanie i propagowanie słowa to żelazny punkt programów wszystkich organizacji mniejszości niemieckiej. Realizację tego celu ułatwiał wysoki poziom alfabetyzacji Niemców, jednocześnie uznanie przez przedstawicieli tej grupy narodowościowej wykształcenia jako istotnej wartości. W służbie i w ochronie słowa niemieckiego stały przede wszystkim takie instytucje, jak szkoła i Kościół. Miejscem pielęgnowania języka były również chóry, kluby gimnastyczne i sportowe, słowem: wszelkie organizacje jednoczące Niemców.

Szczególna rola w upowszechnianiu i zachowaniu słowa niemieckiego przypadła bibliotekom mniejszości niemieckiej. Chodzi mi zwłaszcza o bibliotekarstwo oświatowe, gałąź bibliotekarstwa niemieckiego sięgającą swoimi korzeniami do połowy XIX wieku, reprezentującą najbardziej powszechny, a tym samym najbardziej dogodny i dostępny szczególnie dla spauperyzowanych warstw ludności niemieckiej typ bibliotek. Tworzenie bibliotek oświatowych pozostawało przede wszystkim w gestii dwóch organizacji o ogólnopolskim charakterze: Związku Niemieckich Bibliotek Oświatowych (Verband deutscher Volksbüchereien) i Stowarzyszenia Bibliotek Niemieckich (Verein Deutscher Büchereien). Organizowaniem bibliotek oświatowych zajmowały się również stowarzyszenia katolików i ewangelików niemieckich oraz partie polityczne. Uzupełnieniem księgozbiorów bibliotek oświatowych były przeważnie niewielkie (kilkudziesięcio- i kilkusettomowe) biblioteki uczniowskie i nauczycielskie w szkołach z niemieckim językiem nauczania, wszędzie tam, gdzie szkoły takie funkcjonowały. Naukowe aspiracje Niemców częściowo zaspokajały biblioteki o profilu naukowym (Katowice, Poznań, Łódź, Bydgoszcz). Kościoły ewangelickie oraz osoby z bogatych kręgów mniejszości niemieckiej (posiadacze ziemscy, przemysłowcy, urzędnicy i inteligencja techniczna) również dysponowały prywatnymi księgozbiorami.

1.3. Stan badań

Dzieje bibliotek mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej nie doczekały się dotąd całościowego opracowania (monograficznego) ani w Polsce, ani w Niemczech. Nie lepiej prezentują się pod tym względem badania nad biblio-

tekami innych mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. Uwaga badaczy jest skierowana raczej w stronę problemów ogólniejszych. Od wielu lat podejmowane są próby całościowego spojrzenia na stosunki polsko-niemieckie, bądź też pokazania wybranego wycinka z dziejów Niemców w Polsce: podmiotowego (Wielkopolska, Pomorze) lub przedmiotowego, np. prasa, ruch spółdzielczy, kultura fizyczna, Kościół, ruch młodzieżowy, teatr, stosunki polityczne, stosunki gospodarcze. Gwoli ścisłości: problematyka biblioteczna jawiła się jako temat poboczny (często marginalny) w historiografii zarówno polskiej, jak i niemieckiej już przed II wojną światową. Stan badań nad mniejszością niemiecką doczekał się już kilku obszernych omówień w polskiej i niemieckiej literaturze przedmiotu. Chronologicznie na plan pierwszy wysuwa się tekst Przemysława Hausera z 1993 roku⁶, po nim przeglądy stanu badań zamieszczone w pracy zbiorowej wydanej w Lüneburgu w 2001 roku⁷.

1.3.1. Historiografia polska

Początek badań nad mniejszością niemiecką w Polsce można datować już na lata międzywojenne. Powstało wówczas szereg samodzielnych opracowań analitycznych, w których próbowano opisać mniejszość niemiecką w Polsce, w szczególności jej liczebność (*Pierwszy spis powszechny...*, *Drugi spis powszechny...*, Zygmunt Stoliński, Zofia Cichocka-Petrażycka⁸), status polityczno-prawny (Włodzimierz Dąbrowski, Stanisław Komar⁹), kwestie wyznaniowe (Stefan Grelewski, Jakub Sawicki¹⁰) i oświa-

⁶ P. Hauser: *Die deutsche Minderheit in Polen 1918–1939 und der Stand der Historiographie*. In: *Anerkannt als Minderheit. Vergangenheit und Zukunft der Deutschen in Polen*. Hrsg. H. van der Heulen. Baden-Baden 1993, s. 21–52.

⁷ W. „Nordost-Archiv” (Neue Folge. Bd. 9, H. 2. Lüneburg 2001) zamieszczono następujące przeglądy stanu badań: W. Kessler: *Die Deutschen im polnischen Westvolhynien (1921–1939/40) in der historischen Forschung*, s. 449–457; K. Woźniak: *Forschungsstand und Forschungsdesiderata zur Geschichte der Deutschen in Mittelpolen*, s. 413–427; S. Bamberger-Stemmann: *Die Erforschung der Deutschen in Oberschlesien*, s. 429–447; I. Rösskau-Rytel: *Neuere Publikationen zur Geschichte der Deutschen in Galizien*, s. 459–470; K. Krajewska: *Forschungen zur Geschichte der Protestanten in Polen. Ein Bericht*, s. 471–181; A.S. Kotowski: *Die deutsche Minderheit in Polen 1918–1939/45. Forschungsstand und – desiderata*, s. 483–511.

⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn[ia] 9 XII 1931 r. Polska*. Warszawa 1937, s. 94; Z. Stoliński: *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*. Warszawa 1927; Z. Cichocka-Petrażycka: *Żywioł niemiecki na Wołyniu*. Warszawa 1934.

⁹ W. Dąbrowski: *Zbiór praw konstytucyjnych i administracyjnych województwa śląskiego*. T. 1–3. Katowice 1922–1923; S. Komar: *Rozwój stosunków narodowościowych na polskim Górnym Śląsku*. Katowice 1935.

¹⁰ S. Grelewski: *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin 1937; J. Sawicki: *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*. Warszawa 1937.

towe (Feliks Chrzanowski, Józef Prażmowski, Ludwik Ręgorowicz¹¹). Niestety, albo opracowania te nie zawierają w ogóle jakichkolwiek danych na temat bibliotek mniejszości niemieckiej, albo tylko fragmentarycznie naświetlają uwarunkowania działalności bibliotek. Jako niezmiernie cenne źródło informacji w tym kontekście jawi się spis bibliotek oświatowych z 1930 roku, jedyna drukowana publikacja, w której zamieszczone są sumaryczne, ogólnopolskie, niestety niekompletne dane dotyczące niemieckich bibliotek oświatowych i szkolnych¹². Walor poznawczy, a przede wszystkim orientacyjny w odniesieniu do bibliotek mniejszości niemieckiej mają nieliczne publikacje zamieszczone w dwóch przedwojennych periodykach polskich poświęcających wiele uwagi i miejsca problematyce mniejszości niemieckiej w Polsce; publikacje takie ukazały się w „Sprawach Narodowościowych” (Ludwik Ręgorowicz, Zygmunt Stoliński, Stanisław Truchim¹³) i w „Strażnicy Zachodniej” (Józef Feldman, Witold Sworakowski¹⁴).

W historiografii polskiej po II wojnie światowej w ciągu blisko 60 lat odnotowano kilkadziesiąt prac poświęconych problematyce mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej. Brak dotąd monografii naukowej traktującej o mniejszości niemieckiej w II RP¹⁵. Jednakowoż w druku ukazały się syntez regionalne (Przemysław Hauser, Dariusz Matelski, Katarzyna Wójcik, Beata Marzec, Roman Dąbrowski¹⁶), lokalne¹⁷ oraz syntez zagadnień z zakresu oświaty i szkolnictwa w ujęciu ogólnopolskim oraz lokalnym¹⁸. Na wyróżnienie zasługują monografie

¹¹ F. Chrzanowski: *Niemieckie skargi mniejszościowe na Polskę przed Radą Ligi Narodów w latach 1920–1930*. Poznań 1932; J. Prażmowski: *Szkolnictwo w województwie śląskim*. Katowice 1936; L. Ręgorowicz: *Szkolnictwo w województwie śląskim 1926–1932*. Katowice 1932.

¹² *Biblioteki oświatowe. Spis na dzień 1 stycznia 1930 roku oraz tablice statystyczne*. Lwów 1932.

¹³ L. Ręgorowicz: *Mniejszość niemiecka na Górnym Śląsku pod względem kulturalnym*. „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 5–6, s. 556–572; Z. Stoliński: *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*. „Sprawy Narodowościowe” 1927, nr 4, s. 369–380; S. Truchim: *Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województw poznańskiego i pomorskiego*. „Sprawy Narodowościowe” 1933, nr 2–3, s. 206–216; 1933, nr 4, s. 373–384.

¹⁴ J. Feldman: *Niemiecka działalność kulturalno-oświatowa na Pomorzu i w Wielkopolsce*. „Strażnica Zachodnia” 1933, nr 1–2, s. 172–199; W. Sworakowski: *Niemieckie towarzystwa naukowe i biblioteki w Polsce*. „Strażnica Zachodnia” 1933, nr 1–2, s. 200–216.

¹⁵ Lukę tę w pewnym stopniu wypełnia popularnonaukowe opracowanie Dariusza Matelskiego – zob. D. Matelski: *Niemcy w Polsce w XX wieku / Die Deutschen in Polen im 20. Jahrhundert*. Warszawa 1999. Zob. też M. Zybyra: *Niemcy w Polsce*. Wrocław 2001.

¹⁶ P. Hauser: *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*. Poznań 1998; D. Matelski: *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*. Poznań 1997; K. Wójcik: *Mniejszość niemiecka na Lubelszczyźnie w latach 1915–1939*. Chełm 2008; B. Marzec: *Mniejszość niemiecka w powiecie sępoleńskim w latach 1920–1939*. Sępólno Krajeńskie 2005; R. Dąbrowski: *Mniejszości narodowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*. Kielce 2007.

¹⁷ Z. Dworecki: *Mniejszość niemiecka w Poznaniu w latach II Rzeczypospolitej*. „Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 1–2, s. 37–66.

¹⁸ W ujęciu ogólnopolskim: S. Mauersberg: *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych*. Warszawa 1968; M. Iwanicki: *Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach*

regionalne dotyczące mniejszości niemieckiej, opracowania traktujące o życiu społecznym mniejszości niemieckiej (ruch robotniczy, ruch młodzieżowy, prasa niemiecka, spółdzielczość niemiecka, sport i kultura fizyczna w życiu mniejszości niemieckiej¹⁹). Wśród prac traktujących o Kościele ewangelickim w II Rzeczypospolitej wyróżniają się dogłębnym ujęciem i szeroką bazą źródłową prace Jarosława Kłaczkowa, Olgierda Kieca i Elżbiety Alabrudzińskiej²⁰. Nie mniej ważną częścią polskiej historiografii są publikacje pokazujące polsko-niemieckie stosunki polityczne, stosunki ekonomiczne, stosunki kulturalne oraz stosunki wyznaniowe, w szczególności rolę Kościoła katolickiego i Kościołów ewangelickich w życiu mniejszości niemieckiej²¹. Istotne znaczenie dla poznania mechanizmów funkcjonowania mniejszości niemieckiej w II RP mają prace dotyczące

1918–1939. Warszawa 1978; w ujęciu lokalnym: H. Porożyński: *Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe w Chojnicach w latach 1920–1939*. Słupsk 1985; Z. Sz wajdler: *Szkolnictwo niemieckie w Łodzi w latach 1918–1939*. „Przegląd Zachodni” 1960, nr 4, s. 262–277.

¹⁹ O ruchu robotniczym: J. Walczak: *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku*. Katowice 1980; o ruchu młodzieżowym: P. Greiner, R. Kaczmarek: *Leksykon mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1922–1939. Zarys dziejów, organizacje, działacze*. Katowice 2002; o prasie niemieckiej: T. Kowalak: *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939*. Warszawa 1971; o spółdzielczości niemieckiej: T. Kowalak: *Spółdzielczość niemiecka na Pomorzu 1920–1938*. Warszawa 1965; o sporcie i kulturze fizycznej: T. Jurek: *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939*. Poznań 2002.

²⁰ Zob. J. Kłaczkow: *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918–1939*. Toruń 2003; Idem: *Historia parafii ewangelicko-augsburskiej w Radomiu*. Toruń 2005; *Ewangelicy w Radomiu i regionie (XVI–XX w.)*. *Studia i materiały*. Red. J. Kłaczkow. Radom 2007; J. Kłaczkow: *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX w.* Toruń 2008; Idem: *Historia parafii ewangelicko-augsburskiej w Radomiu (1826–2009)*. Toruń 2010; O. Kiec: *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*. Warszawa 2001; Idem: *Die evangelischen Kirchen in der Wojewodschaft Poznań 1918–1939*. Wiesbaden 1998; Idem: *Kościoły ewangelickie w Wielkopolsce wobec kwestii narodowościowej w latach 1918–1939*. Warszawa 1995; E. Alabrudzińska: *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920–1939*. Toruń 1995; Eadem: *Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Toruń 1999; Eadem: *Der Protestantismus in den Ostgebieten Polens in den Jahren 1921–1939*. Toruń 2000; Eadem: *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*. Toruń 2004.

²¹ O stosunkach politycznych: J. Krasuski: *Stosunki polsko-niemieckie 1919–1925*. Poznań 1962; J. Krasuski: *Stosunki polsko-niemieckie 1926–1932*. Poznań 1964; S. Żerko: *Stosunki polsko-niemieckie*. Poznań 1998; o stosunkach ekonomicznych: K.J. Błahut: *Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze w latach 1919–1939*. Wrocław 1975; R. Dąbrowski: *Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia (1918–1939)*. Szczecin 1977; B. Ratyńska: *Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919–1930*. Warszawa 1968; o stosunkach kulturalnych: E. Sławińska: *Życie kulturalno-literackie Grudziądza w latach 1918–1939*. Gdańsk 1980; B. Drewniak: *Polsko-niemieckie zbliżenia w kręgu kultury 1919–1939*. Gdańsk 2005; o stosunkach wyznaniowych: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*. Zbiór studiów pod red. M. Wojciechowskiego. Toruń 1991; B. Reiner: *Wyznania i związki religijne w województwie śląskim 1922–1939*. Opole 1977; o roli Kościoła katolickiego i Kościołów ewangelickich w życiu mniejszości niemieckiej: L. Krzyżanowski: *Kościół katolicki wobec mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku w latach 1922–1930*. Katowice 2000. Rola Kościołów ewangelickich – zob. przypis poprzedni.

liderów i instytucji niemieckiego życia politycznego i kulturalnego, jakie ukazały się w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Mam na myśli szczególnie dwie postaci: Hermanna Rauschninga i Kurta Lückę, oraz towarzystwo *Historische Gesellschaft in Polen*²².

W badaniach polskich dostrzegam pewne wyraźne prawidłowości. Pierwsze publikacje, nieliczne wprawdzie, ukazały się w latach pięćdziesiątych XX wieku (Stanisław Potocki²³). W latach sześćdziesiątych XX wieku wydano pierwsze w polskiej historiografii naukowe opracowania dotyczące mniejszości niemieckiej (Andrzej Brożek, Tomasz Fałęcki, Stanisław Mauersberg, Andrzej Szefer, Tadeusz Kowalak²⁴). Wyraźny wzrost zainteresowania problematyką mniejszości niemieckiej w Polsce można datować na lata siedemdziesiąte XX wieku. Powstało wtedy wiele monografii miast i regionów, w których autorzy zaczęli dostrzegać obecność mniejszości niemieckiej w życiu tych społeczeństw²⁵. W tym czasie powstały też ważne opracowania dotyczące szkolnictwa mniejszości niemieckiej (Stanisław Mauersberg, Mieczysław Iwanicki, Tomasz Fałęcki, Henryk Porożyński²⁶), niemieckich organizacji antyfaszystowskich (Lucjan Meissner²⁷), organizacji niemieckich wspomagających mniejszość niemiecką w Polsce (Karol Fiedor²⁸). W latach osiemdziesiątych XX wieku światło dzienne ujrzaly kolejne prace pokazujące wybrane aspekty życia mniejszości niemieckiej. Roman Dąbrowski opublikował w 1990 roku monografię dotyczącą działalno-

²² M. Andrzejewski: *O potrzebie naukowej biografii Hermanna Rauschninga*. „Dzieje Najnowsze” 2003, nr 2, s. 165–176; H. Rauschning: *Rozmowy z Hitlerem*. Z niem. przeł. J. Hensel, R. Turczyn. Warszawa 1994; M. Andrzejewski: *Ludzie Wolnego Miasta Gdańska (1920–1939)*. *Informator biograficzny*. Gdańsk 1997; M. Andrzejewski: *Hermann Rauschning. Szkic biograficzny*. Poznań 1986. s. [397]–409; Nadb. z: *Studia z najnowszej historii Niemiec i stosunków polsko-niemieckich*. Red. S. Sierpowski. Gdańsk 1997; M. Andrzejewski: *Wolne Miasto Gdańsk (1920–1939)*. *Leksykon biograficzny*. Gdańsk 2009; R. Dziągwa: *Die Rezeption und der Streit um den Roman „Im Westen nichts Neues” von Remarque in der literarischen Öffentlichkeit des Vorkriegspolen*. W: „*Studia Germanica Posnanensis*”. Vol. 20. Poznań 1993, s. 59–68; K.A. Kuczyński: *Między irrendą a nauką. O życiu i twórczości K. Lückę*. W: *Niemcy – Austria – Polska w XIX i XX wieku*. Red. T. Dubicki, K.A. Kuczyński. Łódź 2003, s. 43–66; K. Malinowski: *Niemieckie badania historyczne w Polsce. Działalność Historische Gesellschaft in Polen (HO) w latach 1919–1939*. „Przegląd Zachodni” 1990, nr 5–6, s. 143–168.

²³ S. Potocki: *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1939*. Gdańsk 1969.

²⁴ A. Brożek: *Problematyka narodowościowa Ostflucht na Śląsku*. Wrocław 1969; T. Fałęcki: *Szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*. Katowice 1970; A. Szefer: *Mniejszość niemiecka w Polsce i Czechosłowacji w latach 1933–1938*. Katowice 1967.

²⁵ Zob. *Tarnowskie Góry. Zarys rozwoju powiatu*. Oprac. H. Rechowicz. Katowice 1969; *Dzieje Pabianic*. Red. G. Missalowa. Łódź 1968; *Świętochłowice*. Oprac. A. Szefer. Katowice 1970.

²⁶ S. Mauersberg: *Szkolnictwo powszechne...*; M. Iwanicki: *Polityka oświatowa...*; T. Fałęcki: *Szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*. Katowice 1970; H. Porożyński: *Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe w Chojnicach w latach 1920–1939*. Słupsk 1985.

²⁷ L. Meissner: *Niemieckie organizacje antyfaszystowskie w Polsce 1933–1939*. Warszawa 1973.

²⁸ K. Fiedor: *Antypolskie organizacje w Niemczech 1918–1933*. Wrocław 1973; Idem: *Bund Deutscher Ostens in systemie antypolskiej propagandy*. Warszawa 1977.

ści społeczno-kulturalnej mniejszości niemieckiej w Polsce²⁹, Przemysław Hauser wydał natomiast pierwsze opracowanie regionalne na temat mniejszości niemieckiej w województwie pomorskim³⁰. W 1986 roku została wydana książka autorstwa Henryka Szczerbińskiego o niemieckich organizacjach socjalistycznych w II Rzeczypospolitej³¹. W 1990 roku Wojciech Kotowski opublikował pracę poświęconą teatrowi mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu, notabene zawierającą szereg cennych informacji na temat bibliotek niemieckich w Poznaniu, Bydgoszczy i Grudziądzu³². Godne odnotowania są również prace Woldemara Gastpary'ego i Stefana Turowskiego na temat protestantyzmu w Polsce w okresie międzywojennym³³.

Rok 1989 jest datą symboliczną w dziejach tego działu historiografii polskiej. Niektóre z prac powstałych przed rokiem 1989 obarczone są nieco jednostronnym ujęciem problemu (chodzi zwłaszcza o prace napisane do 1970 roku), a nawet pewną tendencyjnością w interpretacji faktów oraz najczęściej ograniczonym do archiwów polskich (ewentualnie NRD) doborze źródeł. Ostatnia dekada XX wieku, dzięki zniesieniu politycznych barier w polsko-niemieckich kontaktach naukowych, przyniosła przede wszystkim wzrost zainteresowania tą problematyką, wyrażający się w przyroście liczby prac oraz w poprawie ich jakości. W tym okresie rozwinął się nurt opracowań przedstawiających życie mniejszości niemieckiej w wymiarze ogólnopolskim (Dariusz Matelski, Marek Zybura) i regionalnym (Przemysław Hauser, Dariusz Matelski, Andrzej Kempa, Zdzisław Biegański³⁴). Tematyce mniejszości niemieckiej zostało poświęconych też kilka konferencji naukowych, których pokłosiem są zbiory materiałów konferencyjnych z ważnymi przyczynkami do dziejów tej mniejszości³⁵. Powstały też wtedy prace ukazujące dany problem w ujęciu regionalnym, np. Kościół Ewangelicko-Unijny na Górnym Śląsku (Henryk Czembor³⁶). Wiele cennych informacji na temat działalności

²⁹ R. Dąbrowski: *Działalność społeczno-kulturalna mniejszości narodowych*. Szczecin 1990. Zob. też: R. Dąbrowski: *Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939*. Szczecin 1982.

³⁰ P. Hauser: *Mniejszość niemiecka...*

³¹ H. Szczerbiński: *Niemieckie organizacje socjalistyczne w Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1986.

³² W. Kotowski: *Teatry Deutsche Bühne w Wielkopolsce i na Pomorzu 1919–1939*. Warszawa 1990.

³³ W. Gastpary: *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych 1914–1939*. Warszawa 1978; S. Turowski: *Kościół ewangelicko-unijny w Polsce 1920–1939*. Bydgoszcz 1990.

³⁴ *Niemcy w Łodzi do 1939 roku*. Red. M. Wilk. Łódź 1996; A. Kempa: *Niemcy w Łodzi*. Łódź 1992; Z. Biegański: *Mniejszość niemiecka w Bydgoszczy 1920–1939*. Bydgoszcz 1999.

³⁵ *Polacy – Niemcy. Przeszołość, teraźniejszość, przyszłość*. Praca zbiorowa. Red. Z. Zieliński. Katowice 1993; *Polska – Polacy- mniejszości narodowe*. Red. W. Wrześniński. Wrocław 1992; *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim...*; *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*. Red. A. Bilewicz, S. Walasek. Wrocław 1998; *Niemcy – Austria – Polska w XIX i XX wieku*. Red. T. Dubicki, K.A. Kuczyński. Łódź 2003.

³⁶ H. Czembor: *Ewangelicki Kościół Unijny na polskim Górnym Śląsku (1922–1939)*. Katowice 1993.

bibliotek mniejszości niemieckiej odnajdziemy w *Leksykonie organizacji niemieckiej w województwie śląskim w latach 1922–1939* (Piotr Greiner, Ryszard Kaczmarek³⁷). Kwestię stosunku diecezji katowickiej Kościoła katolickiego do mniejszości niemieckiej poddali szczegółowej analizie Jarosław Macała i Lech Krzyżanowski³⁸. Monograficznych opracowań doczekała się również polska polityka narodowościowa okresu międzywojennego (Andrzej Chojnowski, Albert S. Kotowski³⁹). Istotną lukę w obszarze badań nad mniejszością niemiecką w II RP wypełniła monografia Tomasza Jurka poświęcona kulturze fizycznej tej grupy narodowościowej⁴⁰, jakkolwiek nie ma tam żadnych odniesień do działalności kulturalno-oświatowej bądź bibliotecznej. W najnowszej historiografii polskiej, tj. z pierwszych lat XXI wieku, warto wskazać kilka prac poświęconych mniejszości niemieckiej w II RP, z których na szczególną uwagę zasługują rozprawa Alberta Kotowskiego⁴¹ na temat polskiej polityki narodowościowej wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939 oraz praca Zygmunta Zielińskiego⁴² na temat katolickiej mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu.

Ważną grupę stanowią też publikacje na temat wywiadu i kontrwywiadu polskiego i niemieckiego. Służby specjalne uczestniczyły w polsko-niemieckich zmaganiach na tajnym froncie. Opublikowane dotąd prace dostarczają raczej wiedzy o szpiegostwie politycznym i wojskowym, pomijają zaś aspekt propagandowy, którego częścią musiał być przecież kolportaż niedozwolonej literatury⁴³.

1.3.2. Historiografia niemiecka

Przedwojenna historiografia niemiecka zawiera dość bogaty zbiór materiałów i opracowań na temat różnorodnych form działalności mniejszości niemieckiej

³⁷ R. Kaczmarek, P. Greiner: *Leksykon organizacji niemieckich w województwie śląskim w latach 1922–1939*. Katowice 1993.

³⁸ J. Macała: *Duszpasterstwo a narodowość wiernych. Kościół katolicki w diecezji katowickiej wobec mniejszości niemieckiej 1922–1939*. Wrocław 1999.

³⁹ A. Chojnowski: *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław 1979; A.S. Kotowski: *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939*. Toruń 2004. Praca ta ukazała się także w języku niemieckim – zob. A.S. Kotowski: *Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheiten 1919–1939*. Wiesbaden 1998.

⁴⁰ T. Jurek: *Kultura fizyczna...*

⁴¹ A.S. Kotowski: *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej...*

⁴² Z. Zieliński: *Katolicka mniejszość niemiecka w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918–1939*. Poznań 2001.

⁴³ *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*. Zbiór studiów pod red. M. Wojciechowskiego. Toruń 1998; R. Majzner: *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1931–1939*. Toruń 2006; *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*. Materiały pod red. P. Kołakowskiego, A. Peptońskiego. Toruń 2006; L. Gondek: *Wywiad polski w Rzeszy 1933–1939*. Warszawa 1982; W. Kozaczuk: *Bitwa o tajemnice*. Warszawa 1999.

w Polsce. Współtworzą go samodzielne i niesamodzielne publikacje badaczy obserwujących życie mniejszości niemieckiej, tworzone przez Niemców mieszkających w Polsce, jak i przez Niemców w Rzeszy. Już w latach trzydziestych XX wieku liczbę publikacji poświęconych niemczyźnie zagranicznej⁴⁴ szacowano na kilkanaście tysięcy pozycji⁴⁵. Wśród nich niemałą grupę stanowiły teksty dotyczące życia i działalności Niemców w Polsce. Większość publikacji obciążona była jednak „grzechem” jednostronności, wynikającym zarówno z niewielkiego dystansu czasowego do opisywanej rzeczywistości, jak i z nadto emocjonalnego, najczęściej uwzględniającego wyłącznie niemieckie racje podejścia do opisywanych zdarzeń. Niewolne od uproszczeń i tendencyjności są także prace naukowe powstałe w tym czasie, np. Waltera Kuhna, Hermanna Rauschninga, Friedricha Heidelcka, Adolfa Eichlera i Ernsta Althausena⁴⁶.

Do najcenniejszych opracowań niemieckich powstałych w przedwojennej Polsce należą monografie poświęcone skupiskom mniejszości niemieckiej na Chełmszczyźnie⁴⁷ i Wołyniu⁴⁸, autorstwa Kurta Lücka. Innym autorem, konsekwentnie popularyzującym problemy mniejszości niemieckiej na forum niemieckim, był Viktor Kauder. Spod jego pióra wyszło kilka tomów o charakterze albumowym, opisujących życie Niemców w II RP⁴⁹. Ich wartość dla przedmiotu rozprawy jest jednak mocno ograniczona, gdyż z reguły w pracach tych tematykę bibliotekarską bądź pomija się, bądź traktuje bardzo marginalnie. Materiałów i/lub informacji dotyczących działalności bibliotek niemieckich w Polsce można szukać ponadto w niemieckim czasopiśmiennictwie wydawanym w Polsce i w Niemczech⁵⁰.

Nie mniej bogata jest powojenna historiografia niemiecka dotycząca dziejów Niemców zagranicznych w okresie międzywojennym. Historycy niemieccy, z reguły z Niemiec Zachodnich, wykazywali w latach powojennych zróżnicowany poziom zainteresowania problematyką mniejszości niemieckiej w II RP. Dodać należy, iż badania naukowe w NRD na temat mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym miały bardzo ograniczony zasięg. Najwięcej prac na

⁴⁴ Niemczyzna – w piśmiennictwie historycznym określenie używane na oznaczenie niemieckiej wspólnoty językowej i kulturowej.

⁴⁵ Zob. R. Mai: *Auslanddeutsche Quellenkunde 1924–1933*. Berlin 1936.

⁴⁶ Zob. W. Kuhn: *Bevölkerungstatistik des Deutschtums in Galizien*. Wien 1930; W. Kuhn: *Das Deutschtum Kongresspolens. Eine statistisch-kritische Studie*. Wien 1927; H. Rauschnig: *Die Entdeutschung Westpreußens und Posens. Zehn Jahre polnischer Politik*. Berlin 1930; F. Heidelck: *Das Deutschtum in Westpreussen und Posen*. Berlin 1935; A. Eichler: *Das Deutschtum in Kongresspolen*. Stuttgart 1921; E. Althausen: *Die Deutschen in Wolhynien*. Berlin 1919.

⁴⁷ K. Lück: *Die deutschen Siedlungen in Cholmer Land und Lubliner Lande*. Plauen 1933.

⁴⁸ A. Karasek, K. Lück: *Die deutschen Siedlungen in Wolhynien*. Plauen 1931.

⁴⁹ *Deutschtum in Polnisch-Schlesien*. Hrsg. V. Kauder. Leipzig 1939; *Deutschtum in Polnisch-Schlesien*. Hrsg. V. Kauder. Plauen 1932.

⁵⁰ Więcej na ten temat w podrozdziale omawiającym publikacje polskie i niemieckie zamieszczone w prasie (zob. s. 50–51).

ten temat wyszło spod pióra Felixa Heinricha Gentzena⁵¹. Opublikowane w Niemczech Zachodnich rozprawy reprezentują bardzo zróżnicowany poziom naukowy, niewolne są, podobnie jak prace polskie, od jednostronnej interpretacji (niemieckocentrycznej) oraz jednostronności w doborze źródeł (głównie źródła niemieckie). Pewną jednostronnością i częstokroć brakami warsztatowymi charakteryzują się prace powstałe do końca lat siedemdziesiątych XX wieku, zwłaszcza tzw. literatura ojczyźniana (Heimatliteratur). Nieco wcześniej, w latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia, zostały wydane pierwsze syntezy dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej (Otto Heike, Theodor Bierschenk, Walter Kuhn, Richard Breyer⁵²) oraz wycinkowe opracowania (Peter Nasarski, Gotthold Rhode, Friedrich Swart⁵³). Wśród publikacji wymienionych autorów jedynie w pracach O. Heikego i T. Bierschenka poświęca się nieco uwagi sprawom bibliotek. W latach sześćdziesiątych XX wieku wyraźnie zmalało zainteresowanie problematyką mniejszości niemieckiej wśród badaczy zachodniemieckich. Wyjątkiem w tym obszarze są prace: Eduarda Kneifela [*Dzieje Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce*]⁵⁴, książka Seppa Müllera poświęcona historii Niemców galicyjskich od osiedlenia do przesiedlenia⁵⁵ oraz zbiór tekstów o niemieckim seminarium nauczycielskim w Łodzi⁵⁶. Przełomem w historiografii niemieckiej były lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX wieku, kiedy to powstały rozprawy Jörga Wiesnera, Norberta Krekelera, Helmuta Piepera, Franka Keitscha i Martina Broszata, których autorzy starali się przedstawić życie mniejszości niemieckiej z perspektywy obiektywnej, ukazującej we właściwych proporcjach zwłaszcza zaangażowanie przedwojennego państwa niemieckiego we wspieranie rodaków mieszkających w Polsce⁵⁷. To samo można powiedzieć o nowym wydaniu monografii O. Heikego i R. Breyera,

⁵¹ F.H. Gentzen: „Deutsche Stiftung” – tajna organizacja rządu niemieckiego do organizowania „Piątej kolumny”. „Przegląd Zachodni” 1961, nr 4, s. 295–303.

⁵² O. Heike: *Das Deutschtum in Polen 1918–1939*. Bonn 1955; T. Bierschenk: *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939*. Kitzingen 1954; W. Kuhn: *Bevölkerungstatistik...*; R. Breyer: *Das Deutsche Reich und Polen 1932–1937*. Würzburg 1953.

⁵³ P. Nasarski: *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen*. Würzburg 1957; G. Rhode: *Das Deutschtum in Posen und Pommerellen in der Zeit der Weimarer Republik*. In: *Die deutschen Ostgebiete zur Zeit der Weimarer Republik*. Hrsg. E. Hölzle et al. Köln 1966, s. 88–132; F.C. Swart: *Diesseits und jenseits der Grenze*. Leer 1954.

⁵⁴ E. Kneifel: *Die Evangelisch-Augsburgischen Gemeinden in Polen. 1555–1939*. München 1970.

⁵⁵ S. Müller: *Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung des Deutschtums Galiziens*. Marburg 1961.

⁵⁶ *Das deutsche Lehrerseminar in Mittelpolen. Die Geschichte einer auslandsdeutschen Lehrerbildungsanstalt*. Zsgst. O. Heike. Troisdorf 1963.

⁵⁷ J. Wiesner: *Die soziale und wissenschaftliche Stellung der deutschen Bauern in Wohlynien 1919–1939*. Bonn 1980; N. Krekel: *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik*. Stuttgart 1973; Idem: *Zur Deutschtumspolitik des Auswärtigen Amtes*. Bonn 1972; H. Pieper: *Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919–1933/34*. Hamburg 1974; F. Keitsch: *Das Schicksal der deutschen Volksgruppe in Ostoberschlesien in den Jahren 1922–1939*. Dülmen 1987; M. Broszat: *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*. Frankfurt am Main 1972.

o rozprawie P. Nasarskiego, o pracy Alfreda Kleindiensta dotyczącej protestantyzmu w II RP oraz o pracy Hugona Rasmusa na temat mniejszości niemieckiej na Pomorzu⁵⁸. Z nowszych, wydanych w latach dziewięćdziesiątych XX wieku opracowań na uwagę zasługują prace Bernharda Gröschela poświęcone niemieckiej prasie na polskim Górnym Śląsku, Joachima Rogalla o Niemcach w Wielkopolsce i Polsce Środkowej, niezmiernie bogato udokumentowana, na wysokim poziomie historyczna rozprawa Petry Blachetty-Madajczyk o niemieckiej socjaldemokracji w Polsce; Pia Nordblom napisała rozprawę o aktywności politycznej Eduarda Panta, *de facto* daleko wykraczającą poza przedmiot nakreślony w tytule, przedstawiającą tło społeczno-polityczne epoki, z rozbudowanymi partiami na temat stosunków polsko-niemieckich⁵⁹. Stosunki polsko-żydowsko-niemieckie w wymiarze lokalnym (łódzkim) przedstawiono w pracy zbiorowej pod redakcją Jürgena Hensela⁶⁰. Ponadto ukazało się kilka prac o szerszym zakresie, obejmującym dzieje Niemców w wybranych regionach Polski, przykładowo praca Nikolausa Arndta o Niemcach wołyńskich⁶¹, rozprawa Holgera Breita o Niemcach na Górnym Śląsku⁶² lub historia Niemców w Polsce⁶³.

Odrębną grupę rozpraw, z przyczyn czysto formalnych, stanowią książki badaczy polskich i polsko-niemieckich napisane w języku niemieckim i wydane w Niemczech. Mam na uwadze trzy dzieła: pracę Bogusława Drewniaka o niemiecko-polskiej współpracy kulturalnej w Polsce międzywojennej, rozprawę Romana Dziergwy poświęconą recepcji literatury niemieckojęzycznej w przedwojennej Polsce oraz pracę A.S. Kotowskiego o polityce polskiej wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939⁶⁴.

⁵⁸ O. Heike: *Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939*. Leverkusen 1985; R. Breyer: *Die Deutschen in Polen. Ein historischer Überblick*. Lüneburg 1989; P. Nasarski: *Deutsche Jugendbewegung...*; A. Kleindienst, O. Wagner: *Der Protestantismus in der Republik Polen 1918/19 bis 1939*. Marburg 1985; H. Rasmus: *Pommerellen-Westpreussen*. München 1989.

⁵⁹ B. Gröschel: *Themen und Tendenzen in Schlagzeilen der Kattowitzer Zeitung und des Oberschlesischen Kuriers 1925–1939*. Berlin 1983; B. Gröschel: *Die Presse Oberschlesiens von den Anfängen bis zum Jahre 1945*. Berlin 1993; J. Rogall: *Die Deutschen im Posener Land und Mittelpolen*. München 1996; P. Blachetta-Madajczyk: *Klassenkampf oder Nation? Deutsche Sozialdemokratie in Polen 1918–1939*. Düsseldorf 1997; P. Nordblom: *Für Glaube und Volkstum. Die katholische Wochenzeitung „Der Deutsche in Polen“ (1934–1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*. Paderborn 2000.

⁶⁰ *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820–1939. Eine schwierige Nachbarschaft*. Hrsg. J. Hensel. Warschau 1999.

⁶¹ N. Arndt: *Die Deutschen in Wolhynien. Ein historischer Überblick*. Würzburg 1994.

⁶² Zob. H. Breit: *Die Deutschen in Oberschlesien*. München 1998.

⁶³ C. Eichenberger: *Die Deutschen in Polen. Von der verleugneten Minderheit zur anerkannten Volksgruppe*. Augsburg 1994.

⁶⁴ B. Drewniak: *Polen und Deutschland 1919–1939. Wege und Irrwege kultureller Zusammenarbeit*. Düsseldorf 1999; R. Dziergwa: *Literaturästhetik versus Tagespolitik. Zur Rezeption und Funktion der deutschsprachigen Literatur in Polen in der Zwischenkriegszeit (1918–1939)*. Frankfurt am Main 1998; A.S. Kotowski: *Polens Politik gegenüber...*

Jak się wydaje, przełom w badaniach nad mniejszością niemiecką w Polsce i szerzej: w Europie Środkowo-Wschodniej⁶⁵, przyniósł początek XXI wieku. W pierwszej dekadzie nowego wieku na niemieckim rynku wydawniczym ukazało się wiele rozpraw dotyczących ogólnych lub szczegółowych zasad funkcjonowania mniejszości niemieckiej. Wyróżniającą cechą większości tych prac jest ich dobry poziom naukowy. Są to najczęściej dysertacje wydane w niemieckich ośrodkach uniwersyteckich, a zatem, przynajmniej potencjalnie, wolne od defektów naukowych wydawnictw firmowanych przez organizacje ziomkowskie. Problemy mniejszości niemieckiej w Polsce są omawiane najczęściej szczegółowo. Szkolnictwu mniejszości niemieckiej w Polsce poświęcił obszerną rozprawę Ingo Eser. Prasy mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej dotyczy rozprawa Beaty Doroty Lakeberg. Monika Kubaczyńska omówiła temat ochrony mniejszości narodowych w Polsce, a Sabine Bamberger-Stemmann – działalność Europejskiego Kongresu Mniejszości Narodowych⁶⁶.

Niezmiernie cennym przewodnikiem dla badaczy zajmujących się stosunkami polsko-niemieckimi jest wybór źródeł dotyczących mniejszości niemieckiej w II RP w archiwach polskich i niemieckich, opracowany przez A.S. Kotowskiego, następnie poszerzony o źródła dostępne również w polskich bibliotekach, wydany we współpracy z Dariuszem Matelskim⁶⁷. Ważną pozycją bibliograficzną porządkującą stan wiedzy o parlamentarnej i politycznej reprezentacji mniejszości niemieckiej w krajach europejskich jest statystyczno-bibliograficzny informator o parlamentarzystach wywodzących się z kręgów mniejszości niemieckiej, opracowany przez Madsa Ole Ballinga, wydany w 1991 roku w Kopenhadze⁶⁸.

⁶⁵ Ukazały się na przykład rozprawy o mniejszości niemieckiej w Chorwacji i Wojwodinie: C. Bethke: *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina*. Wiesbaden 2009; J. Böhm: *Die deutsche Volksgruppe in Jugoslawien 1918–1941*. Frankfurt am Main 2009, oraz o Niemcach w Besarabii: U. Schmidt: *Die Deutschen aus Bessarabien*. Köln 2004.

⁶⁶ I. Eser: „Volk, Gott und Staat”. *Die deutsche Minderheit in Polen und ihr Schulwesen 1918–1930*. Wiesbaden 2010; B.D. Lakeberg: *Die deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918–1939 und ihr Polen- und Judenbild*. Frankfurt am Main 2010; M. Kubaczyńska: *Minderheitenschutz bei grenzüberschreitenden Verschmelzungen*. Frankfurt am Main 2009; S. Bamberger-Stemmann: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteresse*. Marburg 2000.

⁶⁷ A.S. Kotowski: *Quellen zur Geschichte der deutschen Minderheit in Polen von 1919 bis 1939 in deutschen und polnischen Archiven*. Marburg 1992; A.S. Kotowski, D. Matelski: *Quellen zur Geschichte der deutschen Minderheit in Polen von 1919 bis 1939 in deutschen und polnischen Archiven sowie in polnischen Bibliotheken*. Marburg 1993.

⁶⁸ Zob. M.O. Balling: *Von Reval bis Bukarest. Statistisch-biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945*. Bd. 1–2. Kopenhagen 1991.

1.3.3. Problematyka biblioteczna w pracach polskich i niemieckich

Problematykę biblioteczną porusza się, jak już wspomniano, na obrzeżu szerszych tematów badawczych i zajmuje ona niewiele miejsca w stosunku do całego pola badawczego. Najmniej uwagi poświęcają tej kwestii autorzy monografii na temat mniejszości niemieckiej w Polsce (Stanisław Potocki, Mirosław Cygański, Jerzy Krasuski, Roman Dąbrowski). Trzeba jednak dodać, że o wiele więcej światła na to zagadnienie rzucają autorzy zachodnioniemieccy (Albert Breyer, Otto Heike, Theodor Bierschenk, Walter Kuhn). Bibliotekarstwo stanowi temat podrzędny, jeden z wielu, w rozprawach rozpatrujących kwestię mniejszości niemieckiej z regionalnego punktu widzenia (Dariusz Matelski, Andrzej Kempa, Przemysław Hauser i in.). Do stanu badań niewiele wnosi praca R. Dąbrowskiego⁶⁹. Biblioteki mniejszości niemieckiej znajdują się ze zrozumiałych względów na marginesie zainteresowań w pracach poświęconych działalności politycznej mniejszości niemieckiej (np. publikacjach Petera Nasarskiego, Norberta Krekelera, Karola Grünberga⁷⁰), spraw wyznaniowych⁷¹ oraz oświatowych⁷².

Podstawowym źródłem wiedzy o bibliotekach mniejszości niemieckiej w II RP są, jak dotąd, publikacje niesamodzielne. Chronologicznie rzecz ujmując, kopalnią wiadomości na temat funkcjonowania bibliotek mniejszości niemieckiej są przedwojenne książki, gazety i czasopisma, wydawane przez Niemców w Niemczech i w Polsce. Najbardziej wartościowe pod względem faktograficznym są teksty Viktora Kaudera, Hermana Rauschninga, Kurta Lücka, Franza Schriewera, Wilhelma Schustera i Kurda Schulza, a więc osób bezpośrednio lub pośrednio zaangażowanych w działalność bibliotek niemieckich w Polsce⁷³. W Niemczech po wojnie nie ukazał się ani jeden tekst poświęcony bibliotekom mniejszości niemieckiej w przedwojennej Polsce.

W Polsce za pionierów badań nad tą problematyką należy uznać Alfreda Puzię, autora dwóch opracowań o bibliotekach mniejszości niemieckiej w województwie śląskim⁷⁴, oraz Marka Andrzejewskiego⁷⁵, który bibliotekom mniejszości niemieck-

⁶⁹ R. Dąbrowski: *Działalność społeczno-kulturalna...*

⁷⁰ K. Grünberg: *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej...*

⁷¹ E. Kneifel: *Die Evangelisch-Augsburgischen Gemeinden in Polen...*

⁷² T. Fałęcki: *Szkołnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku...*

⁷³ Kurd Schulz (1900–1974) – niemiecki bibliotekarz i pisarz z Gery. Zob. Kurd Schulz [online] [dostęp: 10 maja 2011]. Dostępny World Wide Web: http://de.wikipedia.org/wiki/Kurd_Schulz. Brak biogramu w opracowaniach naukowych. Zob. też wykaz tekstów tego autora w *Bibliografii*.

⁷⁴ A. Puzio: *Biblioteki szkolne w województwie śląskim*. „Roczniki Biblioteczne” 1986, z. 1/2, s. 99–108; K. Puzio, A. Puzio: *Biblioteki mniejszości niemieckiej w województwie śląskim 1922–1939*. „Roczniki Biblioteczne” 1984, z. 1/2, s. 197–209.

⁷⁵ M. Andrzejewski: *Biblioteki mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu*. „Przegląd Zachodni” 1989, nr 3, s. 102–110; Idem: *Działalność bibliotek niemieckich w Wolnym Mieście Gdańsku*. „Libri Gedanenses” 1975, T. 10, s. 65–80. Idem: *Uwagi o bibliotekach mniejszości niemieckiej*. „Rocz-

kiej poświęcił 4 teksty. W ostatnim czasie do grona badaczy dołączyli: Małgorzata Olszówka (Gwadera), Aleksandra Jarczyk oraz piszący te słowa. Prace M. Gwadery i A. Jarczyk, których przedmiotem są biblioteki pedagogiczne i biblioteki szkolne w przedwojennym województwie śląskim, uwzględniają również ówczesne biblioteki niemieckie⁷⁶. Sam jestem autorem 4 publikacji o bibliotekach mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku. W pierwszej omawiam dzieje bibliotek mniejszości niemieckiej w Katowicach w okresie międzywojennym, druga poświęcona jest niemieckiemu czasopismu bibliotekarskiemu w Polsce – „Schaffen und Schauen”, trzecia dotyczy źródeł do dziejów bibliotek mniejszości polskiej w archiwach polskich i niemieckich⁷⁷. Czwarty tekst jest przyczynkiem do badań, ukazującym książkę jako zarzewie konfliktów polsko-niemieckich w przedwojennym województwie śląskim⁷⁸. W pozostałych publikacjach sprawy bibliotek mniejszości niemieckiej traktowane są na marginesie szerszych tematów (oświata, terytorium, życie kulturalne, sprawy biblioteczne II Rzeczypospolitej). Trzeba tu zaznaczyć sporą wartość dwóch publikacji poświęconych oświacie niemieckiej w Polsce międzywojennej, rozpraw Stanisława Mauersberga i Mieczysława Iwanickiego, przynoszących szereg drobnych, ale istotnych informacji o aktywności bibliotecznej mniejszości niemieckiej⁷⁹.

Ciekawe z punktu widzenia przedmiotu rozprawy są także te publikacje, w których wprawdzie nie poświęca się bibliotekom mniejszości niemieckiej w ogóle miejsca, albo też czyni to na marginesie, ale dostarcza jednak sporo wiedzy o bibliotekarstwie w II Rzeczypospolitej, w szczególności o aspektach prawnych i organizacyjnych funkcjonowania bibliotek, o działalności bibliotek na danym terytorium i o zawodzie bibliotekarza w Polsce okresu międzywojennego⁸⁰. W tym kontekście godna uwagi jest najnowsza praca, autorstwa Jolanty Dzieniakowskiej, o państwowych bibliotekach

niki Biblioteczne” 1988, z. 2, s. 119–130; Idem: *Materiały do dziejów Związku Niemieckich Bibliotek Ludowych w Polsce*. „Dzieje Najnowsze” 1988, nr 2, s. 145–155.

⁷⁶ Zob. M. Gwadera: *Polskie księgozbiory pedagogiczne w województwie śląskim w latach 1922–1939*. Katowice 2005; A. Jarczyk: *Polskie biblioteki gimnazjalne w województwie śląskim w latach 1922–1939 oraz ich rola w kształtowaniu kultury czytelniczej młodzieży*. Katowice 2007.

⁷⁷ Z. Gębołyś: *Die deutschen Bibliotheken in Kattowice (Katowice) in der Zwischenkriegszeit (1922–1939)*. In: 27. ABDOS-Tagung Göttingen, 18. bis 21. Mai 1998. Referate und Beiträge. Zsgt. W. Andreesen. Berlin 1998, s. 249–262; Z. Gębołyś: „Schaffen und Schauen” – niemieckie czasopismo bibliotekarskie w Polsce. „Studia Śląskie” [2003], T. 62, s. 35–49; Idem: *Źródła do dziejów bibliotek niemieckich w województwie śląskim (1922–1939) w polskich i niemieckich archiwach* „Oberschlesisches Jahrbuch” 2005/2006, Bd. 21/22, s. 105–123.

⁷⁸ Z. Gębołyś: *Jak Michał Grażyński Niemca pokarał*. W: „Śląskie Miscellanea” T. 21. Katowice 2008, s. 9–15.

⁷⁹ Zob. S. Mauersberg: *Szkolnictwo powszechne...*; M. Iwanicki: *Polityka oświatowa...*

⁸⁰ Zob. Z. Gaca-Dąbrowska: *Bibliotekarstwo II [Drugiej] Rzeczypospolitej...*; J. Plis: *Biblioteki oświatowe w Lubelskiem (1918–1939)*. Lublin 1993; M. Olczak-Kardaś: *Księgozbiory bibliotek wiejskich w województwie warszawskim w latach 1918–1939*. Kielce 2007; J. Włodarczyk: *Bibliotekarze w Polsce okresu międzywojennego*. Łódź 1988.

dla nauczycieli w II Rzeczypospolitej⁸¹. Wprawdzie autorka nie porusza w rozprawie tematu działalności niemieckich bibliotek nauczycielskich, ale praca sama w sobie stanowi cenne źródło wiadomości o bibliotekarstwie w Polsce międzywojennej, dzięki czemu jest niezwykle użyteczna dla przedmiotu niniejszej rozprawy.

Warto w tym miejscu zwrócić również uwagę na ważniejsze publikacje dotyczące bibliotek innych mniejszości narodowych w Polsce międzywojennej, co jest istotne zwłaszcza dla zrozumienia rangi bibliotek mniejszości niemieckiej pośród bibliotek innych mniejszości narodowych. Syntetyczny obraz ich funkcjonowania znajdziemy w publikacjach Marka Andrzejewskiego i Zofii Gacy-Dąbrowskiej⁸². Biblioteki mniejszości narodowych w II RP, łącznie z bibliotekami niemieckimi, nie doczekały się dotąd monograficznych opracowań. Literaturę przedmiotu na ten temat reprezentują niesamodzielne pod względem wydawniczym rozprawy mające za przedmiot biblioteki należące do poszczególnych nacji. Bibliotekom żydowskiemu poświęcił swoją uwagę, jeszcze przed II wojną światową, Herman Kruk, a po II wojnie światowej temat ten poruszyły Barbara Michniak, Marta Meducka i Sima Kaganowicz⁸³. Informacje na temat bibliotek mniejszości ukraińskiej, białoruskiej, czeskiej i innych są rozproszone w publikacjach poświęconych historii i współczesności poszczególnych grup narodowościowych i etnicznych⁸⁴. Z uwagi na wpływ, jaki wywierało środowisko niemieckich bibliotekarzy z Wolnego Miasta Gdańska na mniejszość niemiecką w Polsce, znaczenie dla mojej rozprawy mają publikacje Marka Andrzejewskiego na temat bibliotek w międzywojennym Gdańsku, wydane zarówno w języku polskim, jak i niemieckim, oraz – dla celów porównawczych – praca Iwony Zachciał na temat bibliotek polskich w międzywojennym Gdańsku⁸⁵.

⁸¹ Zob. J. Dzieniakowska: *Państwowe biblioteki dla nauczycieli w Drugiej Rzeczypospolitej. Studium historyczno-bibliologiczne*. Kielce 2009.

⁸² M. Andrzejewski: *Biblioteki mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym. Zarys problematyki*. „Roczniki Biblioteczne” 1987, z. 2, s. 85–107; Z. Gaca-Dąbrowska: *Bibliotekarstwo II [Drugiej] Rzeczypospolitej...*, s. 52–56.

⁸³ H. Kruk: *Żydowskie bibliotekarstwo w Polsce*. „Przegląd Biblioteczny” 1934, z. 1, s. 1–9; B. Michniak: *Biblioteki żydowskie w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym*. „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1998, nr 3, s. 36–42; M. Meducka: *Biblioteki żydowskie w sieci bibliotecznej Drugiej Rzeczypospolitej*. W: *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*. Red. A. Bilewicz, S. Walasek. Wrocław 1998, s. 255–267; S. Kaganowicz: *Wilno jako żydowskie centrum kulturalne*. W: *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*. Red. E. Feliksiak. T. 1. Białystok 1992, s. 219–242.

⁸⁴ M. Syrnyk: *Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo*. Wrocław 1996; D. Matel-ski: *Ukraińcy i Rusini w Polsce. 1918–1935*. Poznań 1996; B. Skaradziński: *Białorusini, Litwini, Ukraińcy*. Białystok 1990; B. Makowski: *Litwini w Polsce 1920–1939*. Warszawa 1986; A. Sadowski: *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*. Kraków 1991; M. Fuks et al.: *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*. Warszawa 1982; *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*. Red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski. [Aut. A. Cała et al.]. Warszawa 2001.

⁸⁵ M. Andrzejewski: *Die Bibliotheken in der Freien Stadt Danzig*. Gdańsk 2006; Idem: *Biblioteki w międzywojennym Gdańsku*. Gdańsk 1995; Idem: *Das Volksbüchereiwesen in der Freien Stadt Danzig*. In: *Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung für Geschichte*

Wkład w lepsze poznanie i zrozumienie kultury czytelniczej Niemców w Polsce, rozumianej jako zespół przeświadczeń społecznych dotyczących piśmiennictwa, mogą przynieść teksty R. Dziergwy poświęcone recepcji literatury niemieckiej w Polsce międzywojennej; szersze ujęcie tego tematu odnajdujemy w pracach Bogusława Drewniaka⁸⁶.

Jak już wspomniano, dorobek piśmienniczy niemieckiej historiografii bibliologicznej na temat bibliotek mniejszości niemieckiej jest bardzo ubogi, przyczynkarski, a w dodatku rozproszony w wydawnictwach ciągłych i zbiorowych. W uzyskaniu odpowiedniego tła dla przedstawienia działalności bibliotek niemieckiej mniejszości narodowej w Polsce mogą być użyteczne książki wydane w Niemczech po II wojnie światowej, traktujące o sytuacji bibliotek niemieckich w okresie Republiki Weimarskiej i III Rzeszy⁸⁷.

Cechą wspólną większości publikacji było wykorzystanie materiałów źródłowych głównie z polskich archiwów. Wyjątek stanowią badania Marka Andrzejewskiego i moje, w których sięgnięto do zasobów archiwalnych niemieckich i polskich. Być może powodów tego mimo wszystko słabego zainteresowania tą skądinąd bardzo ciekawą problematyką badawczą należy się doszukiwać w niedostatecznej znajomości źródeł archiwalnych.

und Landeskunde Westpreußens e.V. Hrsg. M. Glauert und J. Sarnowsky. Nr. 19. Münster 2004, s. 229–242; M. Andrzejewski: *Die Bibliothek der Technischen Hochschule in Danzig (1904–1945)*. In: *Westpreußen-Jahrbuch. Aus dem Land an der unteren Weichsel*. Bd. 54. Hrsg. H.-J. Kämfert in Zusammenarbeit mit R. Hanke, W. von Schaeven-Scheffler, A. Fenske und F.R. Seelert. 2004, s. 89–99; M. Andrzejewski: *Die Bibliothek der Technischen Hochschule in Danzig (1904–1945)*. In: *Westpreußen-Jahrbuch. Aus dem Land an der unteren Weichsel*. Bd. 54. 2004, s. 84–99; M. Andrzejewski: *Działalność bibliotek niemieckich w Wolnym Mieście Gdańsku*. „Libri Gedanenses” 1975, T. 10, s. 65–80; I. Zachciał: *Biblioteki polskie w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1939)*. Pelplin 2000; M. Andrzejewski: *Die polnischen Bibliotheken und die Bibliotheken anderer nationaler Gruppen in der freien Stadt Danzig*. „Preußenland” 2004, Jhrg. 42, Nr. 1, s. 1–9.

⁸⁶ Tomasz Mann w krytyce i literaturze polskiej. *Antologia tekstów i dokumentów*. Wybór i oprac. R. Dziergwa. Poznań 2003; R. Dziergwa: *Am Vorabend des Grauens. Studien zum Spannungsfeld Politik-Literatur-Film in Deutschland und Polen in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main 2005; Idem: *Literaturästhetik versus Tagespolitik. Zur Rezeption und Funktion der deutschsprachigen Literatur in Polen in der Zwischenkriegszeit (1918–1939)*. Frankfurt am Main 1998; B. Drewniak: *Teatr i film Trzeciej Rzeszy. W systemie hitlerowskiej propagandy*. Gdańsk 1972; Idem: *Polen und Deutschland 1919–1939. Wege und Irrwege kultureller Zusammenarbeit*. Düsseldorf 1999; Idem: *Kultura w cieniu swastyki*. Poznań 1969; Idem: *Polsko-niemieckie zbliżenia w kręgu kultury 1919–1939. Studia – szkice – sylwetki*. Gdańsk 2005.

⁸⁷ *Bibliothek während des Nationalsozialismus*. Hrsg. P. Vodosek u. M. Komorowski. Wiesbaden 1989–1992; E. Boese: *Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich*. Bad Honnef 1987; Ch. Koch: *Das Bibliothekswesen im Nationalsozialismus*. Marburg 2003; *Stadt und Bibliothek. Literaturversorgung als kommunale Aufgabe im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. Hrsg. J. Fligge und A. Klotzbücher. Wiesbaden 1996; G. Leyh: *Die wissenschaftliche Stadtbibliothek*. Tübingen 1919; *Zur Geschichte der Frauenarbeit in Bibliotheken*. Hrsg. H. Lüdtkke. Berlin 1992.

1.4. Baza źródłowa rozprawy

1.4.1. Archiwa

Podstawę źródłową rozprawy stanowią w założeniu materiały z archiwów polskich i niemieckich. Źródła archiwalne do dziejów bibliotek mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej można odnaleźć w archiwach na terytorium całej Polski.

Ponad dzielące Niemców różnice natury politycznej, wyznaniowej, społecznej czy pochodzenia regionalnego łączyły ich więzy krwi, język, kultura, a w przypadku województw zachodnich i północnych Polski – również nieodległe lata wspólnej przynależności państwowej. Już w nowych warunkach politycznych, po 1918 roku Niemcy ze swą działalnością wychodzili poza „opłotki” regionów, rozciągając ją nierzadko na kilka województw lub też na całą Polskę. Jako przykład niech posłużą 3 organizacje o ogólnopolskim zasięgu działania: Niemiecki Związek Szkolny (Deutscher Schulverein) z siedzibą w Bydgoszczy, Verband deutscher Katholiken in Polen i Krajowy Związek Niemieckich Nauczycieli i Nauczycielek (Landesverband der deutschen Lehrer und Lehrerinnen), oraz 2 organizacje bibliotekarskie o charakterze regionalnym: Związek Niemieckich Bibliotek Oświatowych (Verband deutscher Volksbüchereien) – Górny Śląsk, Śląsk Cieszyński, Małopolska, Wołyń, oraz Stowarzyszenie Bibliotek Niemieckich (Verein Deutscher Büchereien) – Wielkopolska, Pomorze, Polska centralna, Wołyń. Nie bez znaczenia jest fakt, iż mniejszość niemiecka była traktowana jako całość zarówno przez władze państwa polskiego, jak i władze niemieckie. To między innymi zdecydowało, że moje poszukiwania materiałów źródłowych objęły wszystkie ważniejsze polskie archiwa, zwłaszcza archiwum centralne w Warszawie (Archiwum Akt Nowych), a z archiwów regionalnych archiwa państwowe w Katowicach, Bydgoszczy, Poznaniu, Łodzi, Toruniu i Krakowie, czyli na głównych obszarach zamieszkania mniejszości niemieckiej w przedwojennej Polsce. Kwerenda archiwalna objęła w szerokim zakresie również archiwa niemieckie szczebla ogólnokrajowego, ale też archiwa partyjne i lokalne. W rozprawie uwzględniono także archiwa austriackie⁸⁸. Poszukiwania źródłowe objęły ponadto archiwa po wschodniej stronie granicy. Na Ukrainie były to 2 największe archiwa Lwowa: Centralne Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie oraz Archiwum Obwodu Lwowskiego we Lwowie. W Wilnie kwerendę archiwalną przeprowadzono w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym.

⁸⁸ Warto chociażby zajrzeć do archiwaliów zgromadzonych w Mährisch-Schlesisches Heimatmuseum w Klosterneuburgu koło Wiednia, do czego przekonuje badacz kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w II RP T. Jurek. Zob. T. Jurek: *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej...*, s. 18. Moim zdaniem jednak podstawowym zasobem archiwalnym dla badacza mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej pozostaje Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu.

Penetracja archiwalna przekroczyła także południową granicę Polski – za obiekt kwerendy obrałem materiały Archiwum Ziemińskiego w Opawie w Republice Czeskiej, zważywszy na funkcjonowanie Zaolzia w granicach państwa polskiego od października 1938 do września 1939 roku⁸⁹.

Archiwa polskie

Przedwojenne **Katowice** były stolicą województwa śląskiego, jednostki administracyjnej o statusie autonomicznym. Mniejszość niemiecka⁹⁰, liczna na tym terenie, obdarzona była specjalnymi uprawnieniami na mocy Polsko-Niemieckiej Konwencji Górnośląskiej, podpisanej w Genewie 15 maja 1922 roku⁹¹. Katowice w okresie międzywojennym stanowiły ośrodek polskich władz administracyjnych i politycznych, ale i siedzibę najważniejszych niemieckich organizacji politycznych, ekonomicznych i kulturalnych, jak Deutscher Volksbund für Polnisch Schlesien zur Wahrung der Minderheitsrechte, Niemiecki Związek Kulturalny (Deutscher Kulturbund), Partia Niemiecka (Deutsche Partei), Niemiecka Socjalistyczna Partia Robotnicza w Polsce (Deutsche Sozialistische Arbeiterpartei Polens), Niemiecka Katolicka Partia Ludowa (Deutsche Katholische Volkspartei)⁹². Stan zachowania dokumentacji wymienionych organizacji, ze zrozumiałych względów, jest bardzo zróżnicowany. W niektórych przypadkach jest to zaledwie cząstka, to, co udało się uratować z pożogi wojennej. Na szczególną uwagę, ze względu na rozmiary oraz bogactwo zachowanych materiałów, zasługuje 5 zespołów znajdujących się w zasobach Archiwum Państwowego w Katowicach: Urząd Wojewódzki Śląski. Wydział Oświecenia Publicznego; DVPS (1922–1944); DSCH; DVK; VdV. Szereg, co prawda szczątkowych, informacji o działalności niemieckich bibliotek odszukać można w aktach dyrekcji policji w Katowicach i Chorzowie. Akta VDK in Polen, obejmujące głównie sprawozdania, są bezcenne z uwagi na ogólnopolski zasięg działania tej organizacji. Na miano wartościowego zasobu zasługują również akta VdV⁹³ z lat 1921–1941, zawierające protokoły z posiedzeń i dorocznych zgromadzeń tej największej i najważniejszej organizacji, koordynującej działalność bibliotek niemieckich w Polsce międzywojennej.

⁸⁹ Mam na myśli akta dotyczące Zaolzia od października 1938 do 1 września 1939 r.

⁹⁰ Według danych polskiego spisu powszechnego z 1931 roku, województwo śląskie zamieszkiwało 91 tys. Niemców, tj. 7,0% ogółu ludności województwa, w tym na Górnym Śląsku ok. 69 tys. (6,1% ludności tej części województwa) oraz ok. 22 tys. na Śląsku Cieszyńskim (13,1% ludności tej części województwa). Zob. *Mały Rocznik Statystyczny*. T. 9. Warszawa 1938, s. 22–23.

⁹¹ Zob. M.W. Wanatowicz: *Historia społeczno-polityczna Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego w latach 1918–1945*. Katowice 1994, s. 39.

⁹² Ibidem.

⁹³ Nazwa zasobu archiwalnego. Faktyczna nazwa organizacji brzmiała: Verband deutscher Volksbüchereien.

Bydgoszcz i Toruń w okresie międzywojennym stanowiły nieoficjalną „stolicę” niemieczyny Polski Północnej, jej centrum polityczne i organizacyjne. W Bydgoszczy zlokalizowane były siedziby najważniejszych niemieckich organizacji konsolidacyjnych, zawodowych i spółdzielczych: Związku Niemczyzny (Deutschtumsbund); Zjednoczenia Niemieckiego (Deutsche Vereinigung), DSCH, LDLL, Związku Spółdzielni Niemieckich w Polsce (Verband deutscher Genossenschaften in Polen). Oprócz zespołów obejmujących zasoby tych organizacji, w bydgoskim archiwum państwowym na uwagę zasługują akta: Policji Państwowej, Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu, Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu. Archiwum Państwowe w Toruniu jako źródło materiałów do dziejów bibliotek mniejszości niemieckiej ma podrzędne znaczenie, aczkolwiek w aktach Torunia (1859–1939) można znaleźć szereg jednostek z odniesieniami do tej problematyki.

Poznań w II RP pełnił funkcję głównego ośrodka naukowego i kulturalnego Niemców. Tu miały swoją siedzibę VDB oraz największa niemiecka biblioteka naukowo-oświatowa – Deutsche Bücherei. W Poznaniu urządowały również władze Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Polsce. Podstawowymi źródłami wiedzy o wielkopolskiej niemieczynie są zespoły Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego, Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego oraz Konsystorium Ewangelickiego w Poznaniu, przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu.

Miasto **Łódź** i jego okolice zamieszkiwało, według spisu powszechnego z 1931 roku, łącznie 155 315 Niemców⁹⁴. Łódź była niekwestionowaną stolicą niemieczyny w Polsce centralnej w okresie międzywojennym. Tu mieściły się najważniejsze niemieckie instytucje i organizacje. W Łodzi wydawano najwięcej tytułów prasowych w języku niemieckim, działały wydawnictwa i księgarnie. Nie zachowały się niestety akta dotyczące największej organizacji Niemców z Polski centralnej – Niemieckiego Związku Ludowego (Deutscher Volksverband), oraz innych ważnych organizacji społeczno-kulturalnych kształtujących życie tamtejszej niemieczyny: Niemieckiego Związku Szkolnego i Oświatowego (Deutscher Schul- und Bildungsverein) czy DSAP. Szczątkowych informacji na temat działalności bibliotek szkolnych dostarczają akta szkół z niemieckim językiem nauczania. Najwięcej informacji o życiu organizacyjnym łódzkiej niemieczyny możemy znaleźć w aktach administracji samorządowej (Łodzi i okolicznych miast), państwowej (Urząd Wojewódzki Łódzki), oświatowej (Kuratorium Okręgu Szkolnego Łódzkiego) i policji, przechowywane w Archiwum Państwowym w Łodzi.

Kraków zamieszkiwało stosunkowo niewielu Niemców (740)⁹⁵, z tego niemalą grupę stanowili zapewne studenci uczelni krakowskich. Kraków dla niemieczyny był

⁹⁴ *Statystyka Polski...*, z. 67, s. 14; z. 77, s. 23.

⁹⁵ Dane te pochodzą ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1931 roku – zob. *Statystyka Polski...*, z. 64, s. 11–12.

oczywiście ważnym ośrodkiem politycznym i kulturalnym. Wyjątkowość Krakowa dla małopolskich Niemców polegała jednak na tym, iż to właśnie tu aż do 1938 roku mieściła się siedziba konsulatu niemieckiego, którego obszar działania obejmował całą zachodnią i wschodnią Małopolskę, a zatem wszystkie skupiska Niemców zamieszkujących tereny byłego zaboru austriackiego. Akta dotyczące mniejszości niemieckiej przechowywane w Archiwum Państwowym w Krakowie są nieliczne, materiały na tyle ogólnikowe i fragmentaryczne, iż ich wartość dla rozprawy jest znikoma. Pośród zachowanych zespołów informacje „śladowe” na temat życia Niemców w województwach południowych II RP można odnaleźć w zespołach: Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego, Starostwa Grodzkiego Krakowskiego oraz Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Krakowie.

Spośród **archiwów warszawskich** największe znaczenie dla przedmiotu rozprawy ma Archiwum Akt Nowych, gdzie na szczególną uwagę zasługują: zespół Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zespół Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz zespół Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie (w latach 1918–1934 – poselstwo niemieckie), zawierające doniesienia, sprawozdania i ekspertyzy na temat mniejszości niemieckiej.

Archiwa niemieckie i austriackie

Niemiecki zasób archiwalny, obejmujący szczególnie cenne źródła, ogranicza się do kilku najważniejszych archiwów niemieckich: Bundesarchiv w Berlinie i Koblencku, Politisches Archiv w Auswärtiges Amt w Berlinie, archiwum Kommission für Zeitgeschichte w Bonn oraz Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie. Kwerenda archiwalna objęła również kilka innych, mniejszych archiwów, w szczególności zbiory Instytutu Herdera w Marburgu, zbiory bońskich i kolońskich archiwów (Borromäusverein w Bonn, Historisches Archiv des Erzbistums w Kolonii) oraz archiwa partyjne w Sankt Augustin (Archiv für Christlich-Demokratische Politik) i w Bonn (Friedrich-Ebert-Stiftung).

Eksploracja archiwalna w **Bundesarchiv w Berlinie** polegała na analizie zasobów zespołu Deutsche Stiftung (1920–1940). Oprócz tego spenetrowane zostały też inne, ważne z punktu widzenia rozprawy, zespoły akt: akta ministerstw Republiki Weimarskiej, dalej Rzeszy, np. Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, akta organizacji niemieckich działających w Polsce, np. VDK, akta zawierające spuściznę czołowych niemieckich działaczy politycznych, np. NS 30 Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.

Poszukiwania archiwalne w **Politisches Archiv w Auswärtiges Amt** objęły zespoły wchodzące w skład akt przedwojennego MSZ Niemiec (w części dotyczącej wspierania Niemców w Polsce), akta przedstawiające działalność ważniejszych placówek pracujących na rzecz Niemców zagranicznych w Niemczech, np. Instytut Niemczyzny Zagranicznej (Deutsches Aulands-Institut), Ogólnoniemiecki Związek

Niemieckich Katolików za Granicą (Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen), akta niemieckich przedstawicielstw dyplomatycznych w Polsce, w tym ambasady niemieckiej w Warszawie oraz konsulatów niemieckich w Poznaniu, Toruniu, Łodzi, Krakowie i Katowicach. Bezcennym wprost źródłem informacji i najbogatszym z tu prezentowanych są akta należące do zespołów: Politische Abteilung IV – Referat Polen oraz Kulturabteilung (potem pod nazwą Kulturpolitische Abteilung).

Bundesarchiv w Koblencji przyczyniło się do zapoznania z zachowanymi aktami przedwojennego DAI z siedzibą w Stuttgarcie (tu znajduje się większość akt z tej placówki). Tam też znajdują się zespoły zawierające spuściznę 3 ważnych z punktu widzenia mniejszości niemieckiej, a także przedmiotu rozprawy, osobistości: Hansa Steinachera, Leo Wegnera i Friedricha Swarta.

Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie należy do podstawowych zasobów archiwalnych przechowujących materiały o życiu mniejszości niemieckiej wyznania ewangelickiego w Polsce międzywojennej. Moje badania archiwalne w tej placówce skupiły się na głównych z punktu widzenia rozprawy zespołach: Gustav-Adolf-Werk, Kirchliches Außenamt und Vorgängereinrichtungen, Evangelischer Oberkirchenrat. Najważniejsze materiały zostały odnalezione w zespołach: Grenzbüchereidienst, Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen. Pierwszy z zespołów zawiera statystyczny przegląd bibliotek Niemców zagranicznych w całej Europie. Wartość zespołu Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen wpływa stąd, iż była to centralna instytucja w Niemczech koordynująca pomoc dla bibliotek niemieckich za granicą, w tym w Polsce.

Archiwum **Kommission für Zeitgeschichte w Bonn** jest w posiadaniu bodaj najpełniejszego zbioru akt dokumentujących pomoc Kościoła katolickiego w Niemczech dla niemczyzny zagranicznej, zbioru skupionego w zespole Alberta Büttnera, kierownika Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen. Nieznacznie uzupełniają ten obraz pojedyncze akta instytucji katolickich, przechowywane w Historisches Archiv des Erzbistums w Kolonii.

Austriackie archiwum państwowe samo w sobie stanowi kopalnię materiałów i informacji dotyczących dziejów Polski oraz stosunków polsko-austriackich. Nie można tego jednak powiedzieć o materiałach obrazujących życie mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej na terenach należących do końca I wojny światowej do Austro-Węgier. Jest tych materiałów stosunkowo niewiele, adekwatnie do nieznacznego zainteresowania państwa austriackiego w okresie międzywojennym problematyką mniejszości niemieckiej w Polsce. Największe znaczenie ma dla moich badań zespół **Österreichischer Verband für Volksdeutsche Arbeit**, zawierający akta organizacji od 1935 roku programowo zajmującej się pomocą dla niemczyzny zagranicznej⁹⁶. Zespół ten obejmuje ogółem 65 akt w 8 kartonach i jest przechowy-

⁹⁶ Zespół ten został zwrócony przez Rosję, akta trafiły do austriackiego archiwum państwowego w Wiedniu 15 czerwca 2009 r.

wany w archiwum Republiki w Wiedniu, oddziale austriackiego archiwum państwowego. Drugi zespół archiwalny znajdujący się w obszarze moich zainteresowań, tj. Deutscher Schulverein, nie zawiera żadnych materiałów dotyczących aktywności mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej.

Zbiory archiwalne w **Instytucie Herdera w Marburgu** należą do nieznaczących, ale bardzo wartościowych. W szczególności mam na myśli spuścizny: rodziny Breyer, Paula Jendrikego, Augusta Müllera, Oskara Wagnera. Najwięcej informacji o życiu bibliotek niemieckich dostarcza zespół Paula Jendrikego – zbiór ok. 800 ankiet wypełnionych po wojnie przez nauczycieli niemieckich uczących w szkołach niemieckojęzycznych w Polsce. Archiwum domowe **Borromäusverein w Bonn** mieści pozostałości rozproszonej po II wojnie światowej dokumentacji tej niezmiernie zasłużonej dla niemieckiego bibliotekarstwa kościelnego placówki. Wśród zachowanych do dnia dzisiejszego akt wyjątkową wartość przedstawia kartoteka bibliotek stowarzyszenia, prowadzona od początków jego istnienia do lat czterdziestych XX wieku. Drugim wartościowym źródłem informacji jest dziennik sekretarza generalnego Borromäusverein – Alberta Rumpa.

Archiwa w Mönchengladbach i Kaiserslautern⁹⁷ to dwa niewielkie archiwa o wymiarze regionalnym. **Archiwum w Mönchengladbach** koncentruje się na dokumentowaniu życia Niemców z Polski centralnej i Wołynia, natomiast **archiwum w Kaiserslautern** skupia swoją uwagę na Niemcach galicyjskich. Obie placówki są bliższe mianu ośrodków dokumentacyjnych, a może nawet muzeów z uwagi na liczną reprezentację wśród zbiorów literatury sekundarnej, prasy, czasopism, a nawet zabytków kultury materialnej.

Archiwa ukraińskie

Po II wojnie światowej poza granicami kraju znalazło się wiele archiwów i wiele dokumentów, które przy poprzednim stanie granic zasilibyby zasoby archiwów państwowych. Z punktu widzenia przedmiotu rozprawy szczególnie ciekawy obiekt zainteresowania stanowiły archiwa znajdujące się na terenie byłych województw: lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego, wchodzących w większej części w skład dzisiejszego państwa ukraińskiego. Tam właśnie przed II wojną światową zamieszkiwała blisko siedemdziesięcioletnia społeczność Niemców. Ślady i pozostałości ich działalności w postaci dokumentów organizacji, szkół oraz urzędów państwowych monitorujących mniejszość niemiecką (policja, urząd wojewódzki) są dostępne w największych archiwach Lwowa, tj. w Centralnym Archiwum Historycznym we Lwowie oraz w Państwowym Archiwum Obwodu Lwowskiego we Lwowie. Istotne znaczenie dla rozprawy mają 3 zespoły znajdujące się w archiwum historycznym: Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego, Komenda Policji Państwowej na Ma-

⁹⁷ Od 2010 r. w Martin-Opitz-Bibliothek w Herne.

łopolskę we Lwowie, Bund der christlichen Deutschen. W archiwum obwodowym przechowywanych jest kilka zespołów o fundamentalnym znaczeniu dla tematu rozprawy: Urząd Wojewódzki Lwowski, Starostwo Powiatowe we Lwowie, Dyrekcja Policji we Lwowie. Jest to jednak zaledwie część materiałów obrazujących życie mniejszości niemieckiej na tym obszarze.

Archiwa czeskie

W październiku 1938 roku państwo polskie, korzystając z dogodnej sytuacji międzynarodowej, zajęło sporny obszar zachodniej części Śląska Cieszyńskiego, który został wcielony do województwa śląskiego. Na przejętych terenach wprowadzony został polski porządek prawny, utworzono polską administrację państwową, polskie szkolnictwo, jednocześnie bezterminowo lub czasowo zawieszono działalność tamtejszych czeskich oraz niemieckich instytucji i organizacji. Obszar Zaolzia zamieszkiwany był również przez mniejszość niemiecką, działały tam szkoły z niemieckim językiem nauczania. Dominującą pozycję wśród niemieckich organizacji zajmował Niemiecki Związek Kulturalny (Deutscher Kulturverband). Do reaktywacji niemieckiego życia kulturalnego włączyły się zrazu pobratymcze niemieckie organizacje z terenu województwa śląskiego, np. Deutscher Volksbund. Większość interesujących mnie z przedmiotowego punktu widzenia akt znajduje się w archiwach polskich, w szczególności w Archiwum Państwowym w Katowicach. Na terenie republiki Czech pozostałości archiwaliów z obszaru Zaolzia za okres funkcjonowania polskiej administracji są dostępne w 3 głównych archiwach: w Archiwum Ziemskim w Opawie, w Powiatowym Archiwum Państwowym w Karwinie oraz w Archiwum Ziemskim w Brnie. Badaniami archiwalnymi objęto tylko Archiwum Ziemskie w Opawie. Odnalezione zostały tam fragmenty dokumentów urzędowych województwa śląskiego ujęte w zespole: Dyrekcja Policji Województwa Śląskiego (1925–1938). Pojedyncze akta dotyczące przedmiotu rozprawy zostały odnalezione również w zespole: Dyrekcja Policji w Morawskiej Ostrawie (1834–1945).

Archiwa litewskie

Wilno stanowiło miejsce pod pewnymi względami wyjątkowe na mapie mniejszości niemieckiej w II RP. Obok Białegostoku i okolic było to największe skupisko Niemców w północno-wschodniej części Polski międzywojennej. Wilno i najbliższe okolice zamieszkiwało ogółem 1 357 Niemców. Byli to przeważnie wyznawcy Kościoła ewangelicko-augsburskiego oraz w niewielkiej części Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. W Wilnie mieściła się szkoła powszechna z niemieckim językiem nauczania oraz działała czytelnia niemiecka. Tamtejsi Niemcy nie przejawiali jednak jakiegokolwiek aktywności politycznej w ramach organizacji politycznych bądź

o charakterze społeczno-kulturalnym. Ślady działalności mniejszości niemieckiej na tym obszarze można odnaleźć w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie w zespołach: Wileński Urząd Wojewódzki oraz Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego.

1.4.2. Biblioteki

Drugim kierunkiem realizacji celów rozprawy były biblioteki niemieckie, w szczególności te, które posiadają cenne zbiory o życiu mniejszości niemieckiej. Wybrane zostały placówki biblioteczne w Zagłębiu Ruhry, koncentrujące się na dokumentowaniu różnych przejawów życia Niemców w granicach przedwojennej Polski, zwłaszcza w granicach polskiego Górnego Śląska: Oberschlesisches Haus w Ratingen, Martin-Opitz-Bibliothek w Herne, Georg-Hauptmann-Bibliothek w Düsseldorfie. Kwerenda w Institut für Auslandsbeziehungen (IfA) w Stuttgarcie umożliwiła mi zapoznanie się z niemieckojęzyczną literaturą sekundarną z okresu przedwojennego, wydawaną w Polsce i w Niemczech, w szczególności z prasą społeczno-kulturalną, społeczno-polityczną i kalendarzami. Równie owocna była kwerenda literatury przedmiotu, zwłaszcza przedwojennej i powojennej w języku niemieckim, zgromadzonej w bibliotece Instytutu Herdera w Marburgu oraz w bońskich i kolońskich bibliotekach (Biblioteka Związkowa i Uniwersytecka w Bonn, Biblioteka Katedralna i Diecezjalna w Kolonii). Kwerenda w Deutsche Nationalbibliothek w Lipsku umożliwiła mi zapoznanie się z najnowszą literaturą niemieckojęzyczną dotyczącą stosunków polsko-niemieckich oraz niemieckiej mniejszości narodowej w okresie międzywojennym.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż tak obszerna kwerenda archiwalna i biblioteczna w niemieckich archiwach była możliwa dzięki stypendiom przyznanych mi w latach 2006–2009 kolejno przez: Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej – Stiftung für deutsch-polnische Zusammenarbeit, Diakonisches Werk e.V. w Stuttgarcie, Instytut Herdera w Marburgu oraz Katholischer Akademischer Ausländer-Dienst e.V. z siedzibą w Bonn. Niemałej pomocy w badaniach udzieliła mi również macierzysta jednostka naukowo-badawcza, tj. Instytut Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

W tym miejscu słowa podziękowania należą się wielu archiwistom i bibliotekarzom polskim i niemieckim, nieżałującym czasu i trudu, aby udostępnić, a częstokroć i odszukać potrzebne materiały, w szczególności panu Bernardowi Kwoce z Martin-Opitz-Bibliothek w Herne. Dr. Arkadiuszowi Pulikowskiemu z Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach pragnę podziękować za koleżeńską, bezinteresowną pomoc okazaną w odpowiednim dostosowaniu materiału ilustracyjnego do wydawniczych standardów.

1.4.3. Źródła drukowane

Rekonstrukcja, a następnie analiza i ocena mechanizmów funkcjonowania bibliotek mniejszości niemieckiej wymagała sięgnięcia w pierwszej kolejności do źródeł rękopiśmiennych przechowywanych w archiwach polskich i niemieckich, tudzież w niektórych bibliotekach. Źródła drukowane dotyczące mniejszości niemieckiej stanowią mimo upływu ponad 70 lat od wybuchu II wojny światowej stosunkowo ubogą bazę źródłową, i to zarówno po stronie niemieckiej, jak i polskiej. Wśród źródeł drukowanych należy wyodrębnić źródła opublikowane do wybuchu II wojny światowej i te wydane po jej zakończeniu. W pierwszej grupie znajdują się między innymi sprawozdania z działalności szkół z niemieckim językiem nauczania oraz katalogi drukowane niemieckich bibliotek i księgarni⁹⁸. Do tej grupy zaliczam również akty prawne publikowane w „Dzienniku Ustaw RP” oraz w „Monitorze Polskim”, ewentualnie w zbiorach aktów prawnych⁹⁹. Szczególne znaczenie dla historyka bibliotek niemieckich w Polsce mają źródła informacyjne i statystyczne pochodzące z tego okresu. Niekompletnym, ale bezcennym wprost źródłem informacji o stanie niemieckich bibliotek jest informator o bibliotekach oświatowych w II RP¹⁰⁰. Ważnym, choć nie podstawowym źródłem informacji o bibliotekach niemieckich, są bieżące roczniki statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego (duże i małe) oraz zeszyty publikujące dane spisu powszechnego z 1921 i 1931 roku¹⁰¹. Poprzez liczby roczniki te odkrywają strukturę społeczną ludności niemieckiej, pozwalają też wnikać w wielkość i strukturę niemieckiej produkcji wydawniczej. Źródłową bazę archiwaliów drukowanych wzbogacają dwa powojenne raporty o stratach bibliotek polskich podczas II wojny światowej, zawierające statystyczne dane również o bibliotekach niemieckich¹⁰². Do tego dochodzą nieliczne edycje archiwaliów zamieszczone w prasie fachowej¹⁰³. Wśród źródeł drukowanych, choćby pośrednio odnoszących się do bibliotekarstwa niemieckiego, znajdują się też kolejne tomy akt niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych z lat 1918–1945¹⁰⁴. W 1997 roku ukazał się drukiem w wydawnic-

⁹⁸ Zob. *Bibliografia*.

⁹⁹ Zob. *Bibliografia*. Także zasoby w katalogach internetowych.

¹⁰⁰ *Biblioteki oświatowe...*

¹⁰¹ Zob. *Bibliografia*.

¹⁰² *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*. Red. nauk. A. Mężyński. Warszawa 1994; *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*. Red. nauk. B. Bieńkowska. Poznań 2000.

¹⁰³ W 1984 roku, a więc jeszcze w czasach „żelaznej kurtyny”, Marek Andrzejewski zamieścił w „Przeglądzie Zachodnim” omówienie dwóch źródeł odnalezionych w Bundesarchiv w Koblencji. Zob. *Materiały do dziejów Związku Niemieckich Bibliotek Ludowych...*

¹⁰⁴ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. [aus dem Archiv des auswärtigen Amts]*. Ser. A: 1918–1925. Bd. 8. 1. Juni bis 15. November 1923. [Hrsg. W. Bussmann et al.]. Göttingen 1990.

twie Saur Verlag zbiór źródeł o polskiej i niemieckiej mniejszości w kontekście stosunków polsko-niemieckich. W nim również można znaleźć dokumenty na temat bibliotek niemieckich w Polsce¹⁰⁵.

Być może powodów tego, mimo wszystko słabego zainteresowania, tą skądinąd bardzo ciekawą problematyką badawczą należy się doszukiwać w niedostatecznej znajomości źródeł archiwalnych oraz w niedocenianiu wagi problematyki bibliotek mniejszości narodowych przez badaczy; w przypadku autorów polskich w grę może wchodzić również nieznajomość lub niedostateczna znajomość języka niemieckiego. Uwaga może dotyczyć początku lat osiemdziesiątych XX wieku i odnosić się do niemieckich zasobów archiwalnych, ale stała się w pewnym sensie nieaktualna w chwili opublikowania przez A.S. Kotowskiego wyboru źródeł dotyczących mniejszości niemieckiej w II RP w archiwach polskich i niemieckich¹⁰⁶, odsłaniającego to, co dotychczas było ukryte dla badaczy z obszarów z prawej strony Odry. Wiedza źródłoznawcza na temat bibliotek mniejszości niemieckich w Polsce została poszerzona w ostatnich latach również dzięki moim dwóm opracowaniom¹⁰⁷.

Prasa polska i niemiecka

Uzupełnieniem kwerendy archiwalnej była rozległa kwerenda prasowa. Szczególne znaczenie nadano czasopiśmiennictwu z lat 1918–1939. Prasę i czasopisma mniejszości niemieckiej wydawanej w Polsce ograniczono do czasopism o zasięgu ogólnopolskim („Deutsche Monatshefte in Polen”), o profilu kulturalno-oświatowym (np. „Schaffen und Schauen”, „Kulturwart”, „Dornfelder Blätter”, „Deutsche Schulzeitung in Polen”), o charakterze naukowym i popularnonaukowym (np. „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift in Polen”), wyznaniowym (np. „Monatsweiser für Vorstände” – VDK), dzienników (m.in. „Kattowitzer Zeitung”, „Lodzer Freie Presse”, „Posener Tageblatt”, „Der Oberschlesische Kurier”, „Schlesische Zeitung”, „Deutsche Rundschau”, „Deutsche Nachrichten”). Spośród periodyków publikowanych w przedwojennych Niemczech sporą wartość poznawczą mają pisma wydawane przez instytucje zajmujące się niemczyzną zagraniczną. Na uwagę zasługują tu „Der Auslandsdeutsche” (organ Deutsches Auslands-Institut), „Die Getreuen” (organ RkA) oraz „Die evangelische Diaspora” (organ GAV). In-

¹⁰⁵ *Deutsche und Polen zwischen den Kriegen. Minderheitenstatus und „Volkstumskampf” im Grenzgebiet. Amtliche Berichterstattung aus beiden Ländern 1920–1939.* Hrsg. R. Jaworski, M. Wojciechowski. Bearb. von M. Niendorf, P. Hauser; *Polacy i Niemcy między wojnami.* München 1997.

¹⁰⁶ A.S. Kotowski: *Quellen zur Geschichte der deutschen Minderheit in Polen...*; A.S. Kotowski, D. Matelski: *Quellen zur Geschichte der deutschen Minderheit...*

¹⁰⁷ Z. Gębołyś: *Źródła do dziejów kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej latach 1918–1939 w zbiorach Archiwum Federalnego w Berlinie.* W: *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku.* Red. T. Jurek. Gorzów Wielkopolski 2007, s. 23–34; Z. Gębołyś: *Źródła do dziejów bibliotek niemieckich w województwie śląskim (1922–1939) w polskich i niemieckich archiwach.* „Oberschlesisches Jahrbuch” 2005/2006 [druk: 2008], Bd. 21/22, s. 105–123.

formacje na temat niemczyzny zagranicznej w okresie międzywojennym były zamieszczane również na łamach prasy codziennej, np. dziennika „Germania”, organu partii katolickiej Zentrum, który wydawał tygodniowy dodatek poświęcony niemczyźnie przygranicznej i zagranicznej, oraz „Kölnische Zeitung”¹⁰⁸. Sporadycznie teksty o bibliotekach mniejszości niemieckiej w Polsce ukazywały się również w najważniejszych przedwojennych niemieckich periodykach bibliotekarskich wydawanych w Niemczech: „Bücherei und Bildungspflege”, „Die Bücherei”, „Die Bücherwelt”. Szczegółowej kwerendzie zostały poddane również kalendarze mniejszości niemieckiej dostarczające wielu cennych informacji z jej życia. Ważnym źródłem informacji okazały się czasopisma polskojęzyczne poświęcone sprawom mniejszości narodowych: „Sprawy Narodowościowe” i „Strażnica Zachodnia”.

Powojenne czasopiśmiennictwo zarówno polskie, jak i niemieckie zajmujące się problematyką mniejszości niemieckiej w Polsce jest nie mniej bogate w wiadomości z kręgu interesującej mnie problematyki. Polskie czasopiśmiennictwo reprezentują między innymi: „Przegląd Zachodni”, „Roczniki Biblioteczne”, „Dzieje Najnowsze”, „Kwartalnik Historyczny”, „Zaranie Śląskie”, „Kwartalnik Opolski”. Prasę niemiecką po II wojnie światowej, w której można odnaleźć informacje związane z interesującym mnie tematem, można podzielić na dwie grupy. Do grupy pierwszej zaliczam periodyki wydawane przez organizacje skupiające Niemców pochodzących z Polski, np. „Der Kulturwart”, „Jahrbuch Weichsel-Warthe”, „Zeitweiser der Galizeindeutschen”, „Jahrbuch Westpreußen-Pommern”. W drugiej grupie znajdują się periodyki naukowe, w których poruszana jest problematyka wschodnia, np.: „Oberschlesisches Jahrbuch”, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa”, „Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde”.

Akty normatywne (prawne i statystyczne)

Wyjątkowe znaczenie dla rozprawy mają akty normatywne. Pomagają one zrozumieć mechanizmy, którym podlegało funkcjonowanie mniejszości niemieckiej i jej instytucji w okresie międzywojennym, uściślić wiedzę, wyeliminować występujące nawet w literaturze naukowej „żonglowanie” danymi, niemającymi poparcia w jakichkolwiek źródłach. Wśród źródeł prawnych uwzględniliśmy „Dzienniki Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, „Dzienniki Urzędowe MWRiOP” oraz dzienniki urzędowe poszczególnych okręgów szkolnych. Spośród źródeł statystycznych wzięliśmy pod uwagę przede wszystkim roczniki GUS, w szczególności wyniki spisów powszechnych przeprowadzonych w 1921 i 1931 roku. Cennym źródłem informacji mogą być, jak się wydaje, również stenogramy posiedzeń

¹⁰⁸ Zob. G. Potschka: *Kölnische Zeitung (1802–1945)*. In: *Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts*. Hrsg. H.-D. Fischer. Pullach bei München 1972, s. 145–158.

Sejmu i Senatu RP oraz stenogramy posiedzeń Sejmu Śląskiego. Parlamentarzyści niemieccy skwapliwie korzystali ze swoich uprawnień, przedstawiając na forum parlamentu petycje, wnioski, skargi, interpelacje, dotyczące niekiedy również bibliotek.

1.5. Cele i założenia rozprawy (zasięg terytorialny, językowy, chronologiczny)

Zbadanie wskazanego w tytule pracy zagadnienia wymagało sprostania niełatwemu zadaniu, jakim jest próba rekonstrukcji stanu i funkcjonowania bibliotek mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej. Trudność wynika z dużego zasięgu terytorialnego pola badawczego (II Rzeczpospolita); znaczny obszar badań, różniący się od terytorium dzisiejszej Polski, czyni dostęp do źródeł archiwalnych utrudnionym (Wołyń, Lwowszczyzna). Odtworzenie działalności bibliotek niemieckich w II RP wymagało wnikięcia nie tylko w dokumentację (często szczątkową) obrazującą ich działalność, lecz także w otoczenie, w którym funkcjonowały; w szczególności chodziło o prześledzenie mechanizmów działalności bibliotek, ich miejsca w życiu organizacji mniejszości niemieckiej. Dodatkowym czynnikiem komplikującym realizację tego ambitnego celu badawczego jest rozproszenie i fragmentaryczność materiału badawczego, który w znacznym stopniu uległ zniszczeniu podczas II wojny światowej. Moim zamiarem było kompleksowe przebadanie bibliotek, to znaczy bez względu na ich typ oraz bez względu na ich lokalizację. Praca ma więc już w założeniu odrzucać wszelkie ograniczenia językowe i terytorialne. Przedmiotem swej rozprawy uczyniłem obszar Rzeczypospolitej Polskiej w przedwojennych granicach oraz Niemcy – w celu pokazania związków między mniejszością niemiecką a krajem ojczystym. Analiza objęła przede wszystkim materiały źródłowe, zachowane w archiwach polskich i niemieckich, również w archiwach austriackich, czeskich, ukraińskich i litewskich, w dalszej kolejności: źródła drukowane (katalogi biblioteczne, sprawozdania szkolne, opracowania statystyczne, akty prawne, relacje i wspomnienia), a ponadto opracowania, powstałe przed II wojną światową i po niej. Specjalną uwagę zwróciłem na dokumenty z okresu międzywojennego (książki i prasę mniejszości niemieckiej), niewolne wprawdzie od pewnej stronniczości, stanowiące jednakowoż cenne świadectwo tamtych czasów.

Do szczegółowych celów rozprawy należą:

1. Odtworzenie standardów funkcjonowania biblioteki mniejszości niemieckiej (wielkość, struktura księgozbioru, nabytki, personel, finanse, podstawy prawne) – zatem rekonstrukcja „wnętrza” biblioteki.
2. Ustalenie efektów działalności bibliotek, w tym sumarycznego – obejmującego wszystkie biblioteki, i sumarycznego – obejmującego poszczególne typy bibliotek (liczba wypożyczeń, liczba czytelników, preferencje czytelnicze).

Zamiarem moim jest również choćby ogólne naszkicowanie roli biblioteki i książki w życiu mniejszości niemieckiej, stosunku Niemców do książki, ich upodobania czytelniczych oraz opinii na temat książki.

Dotychczasowa eksploracja badawcza, niepełna, aczkolwiek obejmująca wszystkie wskazane kierunki, stwarza nadzieję na zrealizowanie postawionych celów i założeń, w szczególności na weryfikację przyjętych hipotez badawczych:

1. Biblioteki mniejszości niemieckiej były bardzo ważnym elementem życia politycznego i kulturalnego mniejszości niemieckiej w II RP. Uzasadnienie tej hipotezy wydaje się nietrudne w świetle posiadanej wiedzy źródłowej, jak sprawozdania związków bibliotekarskich, organizacji politycznych Niemców w Polsce, np. Deutscher Volksbund, Deutscher Kulturbund.

2. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II RP były placówkami kultywującymi i podtrzymującymi niemieczność. Hipoteza ta znajduje uzasadnienie w przepisach poszczególnych organizacji niemieckich, a zwłaszcza w efektach ich działalności. Tę rolę bibliotek można wykazać szczególnie tam, gdzie były one jedynymi ośrodkami kultywowania i propagowania niemieczyny (np. niemieckie wysepki językowe w Małopolsce Wschodniej).

3. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II RP pełniły funkcję pomostu między społecznością niemiecką i polską, zwłaszcza na obszarach z silną reprezentacją Niemców (Górny Śląsk, Wielkopolska). Hipoteza ta wydaje się dotyczyć obszarów zamieszkiwanych licznie przez Niemców: Górny Śląsk, Wielkopolska, Pomorze, Łódź, będących wcześniej częścią państwa pruskiego, albo pozostających pod silnym wpływem niemieczyny (Łódź).

4. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II RP znamionował stały rozwój ilościowy i jakościowy, będący wynikiem aktywności społeczności niemieckiej, wsparcia finansowego płynącego z Niemiec oraz tradycji, tzn. wysokiego poziomu kultury czytelniczej i bibliotecznej Niemców na Górnym Śląsku, w Wielkopolsce i na Pomorzu. Źródłem tej hipotezy jest liczebność bibliotek mniejszości niemieckiej, a uzasadnieniem – sprawozdania i drukowane katalogi biblioteczne.

5. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II RP integrowały społeczność niemiecką bez względu na strukturę społeczną, zawodową i wyznaniową.

6. Biblioteki nie stawiały żadnych ograniczeń w udostępnianiu zbiorów.

7. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II RP funkcjonowały w bardzo aktywnym pod względem politycznym, kulturalnym i religijnym otoczeniu.

8. Aktywna działalność bibliotek w licznych skupiskach zamożnych Niemców (Górny Śląsk, Wielkopolska, Pomorze, Łódź), o wiele słabsza w skupiskach ludności niemieckiej na Kresach Wschodnich II RP.

9. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II RP po dojściu Hitlera do władzy stały się w sposób mniej lub bardziej skryty instrumentem propagowania idei narodowego socjalizmu. Biblioteki niemieckie aktywnie włączyły się w propagowanie

ideologii narodowego socjalizmu – do Polski z Niemiec sprowadzono książki i czasopisma o charakterze ideologicznym.

10. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II RP były najważniejszym, ale nie jedynym środkiem propagowania i kultywowania książki i prasy niemieckiej, na co jest szereg dowodów.

11. Organizacje mniejszości niemieckiej adresowały do swoich członków wiele imprez o charakterze kulturalno-oświatowym: wykłady, wieczory z baśniami, itd.

1.6. Struktura pracy

Rozprawa składa się z 13 rozdziałów. Rozdział 1. pt. *Zagadnienia wstępne* przedstawia szczegółowo przedmiot rozprawy, stan badań, hipotezy i metody badawcze. Dwa następne rozdziały poprzedzają główny przedmiot (rozdziały 2. i 3.). Rozdział 2. *Znaczenie bibliotek w życiu Niemców na ziemiach polskich do 1918 (1922) roku* przedstawia najważniejsze etapy rozwojowe bibliotek niemieckich w układzie regionalnym. W rozdziale 3. zaprezentowano mniejszość niemiecką w II Rzeczypospolitej na tle innych mniejszości narodowych, w szczególności liczebność, rozmieszczenie i status ekonomiczny, wyznaniowy, zawodowy i prawny. Opis danego regionu został wzbogacony o charakterystykę socjologiczną społeczności niemieckiej na danym obszarze. Rozdziały główne (4–13) mają strukturę hierarchiczną. W części wstępnej (rozdziały 4–6) zobrazowano stan niemieckich bibliotek w latach 1918–1939, ich podstawy prawne, organizacyjne i finansowe. W rozdziale 4. *Ogólna charakterystyka bibliotek mniejszości niemieckiej* skupiono się na pokazaniu geografii bibliotek niemieckich w Polsce międzywojennej, głównych typów bibliotek, ich obrazu statystycznego (wielkość księgozbioru, struktura, nabytki, finanse, czytelnictwo). Rozdział kolejny, 5., traktuje o podstawach organizacyjnych funkcjonowania bibliotek mniejszości niemieckiej. Tu przedstawiono pomoc Niemców dla mniejszości niemieckiej, założenia niemieckiej polityki kulturalnej/bibliotecznej oraz organizację działalności bibliotecznej mniejszości niemieckiej w Polsce w układzie regionalnym: Wielkopolska i Pomorze, Górny Śląsk i Śląsk Cieszyński, Polska centralna, Wołyń, Małopolska. Gospodarka finansowa bibliotek mniejszości niemieckiej to treść rozdziału 6. rozprawy; wskazano w nim na najważniejsze źródła finansowania i zasady rozdziału środków finansowych dla bibliotek niemieckich, strukturę wydatków bibliotecznych. W części tego rozdziału dotyczącej aspektów prawnych funkcjonowania przedstawiono sytuację prawną mniejszości niemieckiej w Polsce w różnych obszarach: Kościół, szkolnictwo, ochrona prawna mniejszości niemieckiej na forum międzynarodowym.

Najważniejsze tezy rozprawy znalazły się w rozdziałach 7–13. Zawarta w nich została szczegółowa charakterystyka trzech głównych typów bibliotek mniejszo-

ści niemieckiej w Polsce: bibliotek oświatowych, bibliotek szkolnych i bibliotek naukowych. Omówiono model organizacyjny i budowę bibliotek, strukturę treściową (rozdział 7.), stan czytelnictwa: liczba wypożyczeń, liczba czytelników, wskaźniki udostępniania; propagandę czytelnictwa (rozdział 8.). W rozdziale 9. scharakteryzowano status zawodowy bibliotekarzy bibliotek mniejszości niemieckiej, ich płace, kwalifikacje, omówiono sylwetki przywódców związków bibliotekarskich. Opis ten uzupełniono w rozdziałach 10–11; omówiona tam została działalność biblioteczna instytucji i organizacji mniejszości niemieckich, dla których prowadzenie bibliotek stanowiło margines działalności podstawowej. Rozdział 12. prezentuje stosunek władz polskich i niemieckich do bibliotek mniejszości niemieckiej w Polsce. Uzupełnia ten obraz ogólna charakterystyka bibliotek pozostałych mniejszości narodowych w Polsce międzywojennej oraz związała charakterystyka bibliotek polskich w II RP zawarta w rozdziale 13.

1.7. Metody badawcze

Na warsztat metodologiczny rozprawy składają się metody badawcze *stricte* bibliologiczne oraz metody zaczerpnięte z innych dyscyplin naukowych. W szerokim zakresie – co usprawiedliwione jest historycznym ujęciem przedmiotu rozprawy, czyli wielością źródeł – wykorzystane zostały metoda analizy i krytyki źródeł oraz metoda analizy i krytyki piśmiennictwa. Metoda statystyczna znalazła zastosowanie do obliczenia różnorodnych wskaźników czytelnictwa mniejszości niemieckiej: natężenia czytelnictwa, zasobności księgozbioru i obrotu książki, zasięgu czytelnictwa. Analiza katalogów bibliotek niemieckich została przeprowadzona przy użyciu metody bibliograficznej i metody statystycznej oraz analizy zawartości księgozbioru. W celu zobrazowania zasięgu terytorialnego niemieckich bibliotek w II Rzeczypospolitej zastosowano metodę topograficzną i geograficzną. W niewielkim zakresie została użyta w rozprawie również metoda porównawcza – w celu ukazania podobieństw i różnic występujących pomiędzy niemieckim bibliotekarstwem oświatowym w Polsce i w Niemczech. Porównano z sobą również osiągnięcia polskiego i niemieckiego bibliotekarstwa oświatowego na polskim Górnym Śląsku. Metoda socjologiczna posłużyła do scharakteryzowania oblicza społecznego, zawodowego i wyznaniowego mniejszości niemieckiej na obszarach przez nią zamieszkiwanych.

Indeks osobowy*

- Ackerknecht Erwin 140, 147, 292, 298, 311
Adolph Hermann 358
Arenhövel Friedrich 465
Alabrudzińska Elżbieta 29
Alexis Wilibald 395
Althausen Ernst 33
Althoff Friedrich Theodor 60
Amundsen Roald 223
Andersen Hans Christian 222, 223, 224
Andersen-Nexö Martin 215
Andrzejewski Marek 37, 39, 40, 104
Arciszewski Mirosław 406
Arndt Nikolaus 35
- Bach** Johann Sebastian 363
Balling Mads Ole 36
Balzac Honore de 219
Bamberger-Stemmann Sabine 36
Bandrowski Juliusz zob. Kaden-Bandrowski Juliusz
Banek Sigismund 180, 286
Bang Hermann 215
Barlach Ernst 213
Baudissin Thekla von 214
Bechstein Ludwig 222, 223, 224
Beecher-Stowe Harriet 223
Bender Georg 358
Benn Gottfried 465
Berchem-Königsfeld Eduard von 385
Berend Alice 214
- Bergemann Fritz 128
Bergengruen Werner 224
Bermann Richard Arnold 463
Berning Wilhelm 121
Beumelburg Werner 395, 465
Biedermann Paul 61, 133, 140, 142, 146, 289, 343, 398, 443
Biedrzycki Eugeniusz 390
Biegański Zdzisław 31
Bierschenk Theodor 34, 37, 369
Binding Rudolf G. 465
Bitter Johannes von 62
Björnson Bjørnstjerne 215
Blachetta-Madajczyk Petra 35
Blau Paul 358
Bloem Walter 213, 214, 465
Blunck Hans Friedrich 465
Bociański Ludwik 380
Boetticher Hermann von 395
Böhme Traugott 395
Bojer Johan 215
Bolek Rudolf 346
Böttcher Max Karl 465
Bourgogne Adrien Jean Baptiste François 224
Brachmann Joachim 393
Brandt Rolf 465
Braun Johannes 122
Brauner Theodor 315
Brecht Bertolt 227, 462
Brehm Alfred 224

* Indeks osobowy nie obejmuje nazw osobowych występujących w przypisach i bibliografii.

- Breit Holger 35
 Brentano Clemens 223
 Breyer Albert 37, 360
 Breyer Richard 34
 Breyer, rodzina 46
 Broch Hermann 463
 Bronnen Arnolt 465
 Broszat Martin 34
 Brożek Andrzej 30
 Brües Otto 465
 Brust Alfred 465
 Bulcke Carl 465
 Burte Hermann 465
 Büttner Albert 45, 121
 Büttner Reinhold 315
 Bykowski Leon 408
- C**
 Carossa Hans 465
 Caspari Gertrud 224
 Chale Gustaw 223
 Chojnowski Andrzej 32
 Choromański Michał 219
 Chrzanowski Feliks 28
 Cichocka-Petrażycka Zofia 27, 431
 Claudius Hermann 465
 Conrad Joseph 215, 219
 Cooper James Fenimore 223, 224
 Coster Laurens Janszoon 223
 Cremer Hans Martin 465
 Curtze Maximilian 358
 Cwienk Ewald 281
 Cygański Mirosław 37
 Czech-Jocheberg Erich 402
 Czembor Henryk 31
- D**
 Dahn Felix 214
 Dahrmann Gustav 136, 137, 148, 149, 201, 288
 Damaschke Willi 293
 Danielewski Jan 361
 Danieyko Bohdan 426
 Daum Fritz 395
 Dąbrowska Zofia zob. Gaca-Dąbrowska Zofia
 Dąbrowski Roman 28, 30, 37
 Dąbrowski Włodzimierz 27
 DeFoe Daniel 223, 224
 Dehnert Berta 393
 Dehnert Bronisława 393
 Dickens Charles 212, 215, 223, 244
- Diers Marie 465
 Dittmann August 337
 Dłużniewski Franciszek 292
 Dobermann Paul 233
 Döblin Alfred 227, 462, 463
 Dörfler Peter 213, 214, 465
 Dostojewski Fiedor 213, 214, 219
 Dreger Friedrich von 200
 Drewniak Bogusław 35, 40
 Dreyer Max 465
 Dülberg Franz 465
 Dzieniakowska Jolanta 38
 Dziergwa Roman 35, 40
 Dziubek 393
- E**
 Ebers Georg Moritz 228
 Ebner-Eschenbach Marie von 212, 213, 214
 Eckardt Ferdinand 465
 Edenkoben Richard zob. Schneider-Edenkoben Richard
 Eger Wilhelm 279
 Eichendorff Joseph von 219, 278
 Eichler Adolf 33, 347
 Eschenbach Marie von zob. Ebner-Eschenbach Marie von
 Eser Ingo 36
 Euringer Richard 465
 Eyth Max 223, 224
- F**
 Fallada Hans 462
 Fałęcki Tomasz 30
 Feitzinger Edward 250, 251, 339
 Fesser Hans 279
 Feuchtwanger Lion 462, 463
 Fiedor Karol 30, 119
 Finckh Ludwig 465
 Fitzek Rudolf 295, 302, 303
 Flake Otto 465
 Fleischer Charlotte 296
 Floericke Kurt 224
 Focke Rudolf 61
 Fontane Theodor 212, 213, 214
 Forster Albert 144
 France Anatol 219
 Franck Hans 465
 Francke E. 224
 Frank Bruno 463
 Frank Leonhard 463
 Frenssen Gustav 465

- Frey Alexander Moritz 463
Freytag Gustav 224, 393, 396
Freytag Hans 115
Friedrich Heibron 115
Frings Josef 121
- G**
Gabzdyl Teofil 267, 389, 390
Gaca-Dąbrowska Zofia 39, 423
Gackenholz Hermann 403
Galsworthy John 214, 215, 219
Ganghofer Ludwig 213, 214
Gastpary Woldemar 31
Geiger-Gog Annie 223, 224
Geitzler Max 214
Gentzen Felix Heinrich 34
German Juliusz 391
Gerstäcker Fritz 223, 224
Gębołyś Zdzisław 38, 104
Ginsberg Fritz 223, 224
Gjellrupp Karl 215
Glaeser Ernst 462
Gleichen-Rußwurm Heinrich von 465
Gliwa Wilhelm 295
Glücksman Sigismund 82
Goebbels Josef 229
Goetel Ferdynand 216, 219
Goethe Johann Wolfgang von 372, 396
Gog Annie zob. Geiger-Gog Annie
Gogol Mikołaj 214
Gollnick Ernst 286, 291
Göring Hermann 229, 402
Gorki Maksym 214
Gotthelf Jeremias 224
Göttschling Anna 299, 307, 403
Grabowski Kazimierz 346
Grabski Władysław 378
Graebe Kurt 75, 79, 287, 343
Graesel Arnim 298
Graf Oskar Maria 463
Grażyński Michał 380, 381, 382, 391, 401, 406
Greiner Piotr 32
Greinz Rudolf 214
Grelewski Stefan 27
Griese Friedrich 465
Grimm Hans 465
Grimm, bracia 222, 223, 224, 395
Grobicki Błażej 284
Gröschel Bernhard 35
- Grube Max 465
Grünberg Karol 37
Guenther Johannes von 465
Gustaw Adolf, król Szwecji 25, 45, 124, 163, 256, 383
Gwadera Małgorzata 38
- H**
Haensel Carl 465
Hagenbeck Carl 223
Hahn Theodor von 135
Halbe Max 465
Hamel Ilse 466
Hamsun Kurt 214, 215, 219
Hansjakob Heinrich 213
Harder Agnes 466
Hasbach Erwin 382, 404
Hauff Wilhelm 222
Hauptmann Georg 48, 466
Hauser Przemysław 27, 28, 31, 37
Hebel Johann Peter 224
Hedenstierna Alfred 215
Heiberg Hermann 214
Heidelck Friedrich 33
Heike Otto 34, 37
Heinl Karl 466
Heinrich Luise 296
Held Hans Ludwig 466
Hemin Sven 224
Henckel von Donnersmarck 328
Hensel Jürgen 35
Herma Karl 303
Hermann Alfred 342
Hermann G. 214
Herzog Friedrich W. 466
Herzog Rudolf 466
Hess Rudolf 117, 118
Hesse Hermann 213, 214, 227, 462
Hessel Franz 463
Heyse Paul 213
Hilsenbeck Adolf 438
Hirschfeld Georg 213
Hitler Adolf 53, 118, 127, 134, 144, 170, 190, 206, 227, 229, 278, 294, 344, 345, 348, 350, 361, 368, 376, 379, 383, 384, 385, 397, 399, 400, 401, 402, 407, 408, 410, 446
Höcker Paul Oskar 466
Hoffmann Walter 147, 292, 298
Hohenlohe-Ildefingen 328

- Holst Adolf 224
 Holwe Ernst 403
 Horn Ewald 296
 Horst Adolf 223
 Huch Ricarda 213, 466
 Hülsen Hans von 466
 Hülsenbeck Richard 463
 Hummel Richard 223, 224
- Ibsen Henrik 219, 395
 Igielski Witold 395
 Irrgang Ruth zob. Köhler-Irrgang Ruth
 Iwanicki Mieczysław 30, 38
 Iwanowski Wacław 426
- Jacob Heinrich Eduard 463**
 Jahn Bruno Herbert 466
 Jan Henryk XV von Hochberg 328
 Janowski 389
 Jarczyk Aleksandra 38, 198, 279
 Jendricke Paul 46, 371
 Jenkner Gustav 337
 Jenkner Hildegard 296
 Jesionowski Alfred 393, 394
 Jocheberg Erich zob. Czech-Jocheberg Erich
 John W. 337
 Johst Hanns 466
 Jung Franz 462
 Jungnickel Max 466
 Jurek Tomasz 368
- Kaczmarek Ryszard 32**
 Kaden-Bandrowski Juliusz 219
 Kafka Franz 227
 Kaganowicz Sima 39
 Kaisig Karl 64, 138, 288
 Karasek Alfred 303
 Kasack Hermann 466
 Katz Richard 463
 Kauder Viktor 33, 37, 123, 137, 138, 139, 148,
 149, 151, 180, 187, 207, 208, 254, 255,
 289, 293, 294, 299, 301, 302, 303, 304,
 306, 307, 309, 311, 312, 334, 398, 404,
 406, 443
 Keitsch Frank 34
 Keller Paul 213, 214
 Kempa Andrzej 31, 37
 Kempf 400
- Kesten Hermann 463
 Kiec Olgierd 29
 Kipling Rudyard 215, 224
 Kisch Egon Erwin 463
 Kleindienst Alfred 35
 Klementz Paula 180, 292
 Klinker Friedrich 133, 140, 142, 292
 Kloers Sophie 223
 Kloss Erich 224
 Kłaczko Jarosław 29
 Kneifel Eduard 34, 360
 Knosala Józef 393
 Knudsen Hans 466
 Kobiela Ludwik 292
 Kochanowski Jan 219
 Köhler-Irrgang Ruth 466
 Kohne Gustav 466
 Kohnert Hans Joachim 382
 Kolb Anette 463
 Kolbenheyer Erwin Guido 224, 466
 Köln Matthias 296
 Kolumb Krzysztof 223
 Komar Stanisław 27
 Königsfeld Eduard von zob. Berchem-Königsfeld Eduard von
 Körber Irmgard von 140, 142
 Kossak Zofia 215
 Koßmann Oskar 360
 Kotowski Albert S. 31, 32, 35, 36, 50, 378,
 382
 Kotowski Wojciech zob. Kotowski Albert S.
 Kowalak Tadeusz 30
 Kowoll Johann 82
 Krahrmer-Möllenberg Erich 115, 147, 168,
 186, 207, 287, 288, 289, 295, 402
 Kramer R. 224
 Krasuski Jerzy 37
 Kraszewski Józef Ignacy 215, 219
 Krekeler Norbert 34, 37, 383
 Kriedte Adolf 339
 Kriedte Arnold 193, 339, 371, 372
 Kronig Artur 350, 361
 Kruk Hermann 39, 408
 Krzyżanowski Lech 32
 Kubaczyńska Monika 36
 Kuhn Walter 33, 34, 37, 299, 302
 Kupczyński Tadeusz 391, 402
 Kurek Jalu 219
 Kursell Otto von 117, 118

- Küster Rudolf 62, 64
Kwoka Bernard 48
- L**
Ladewig Paul 311
Lagerlöf Selma 212, 214, 215
Lakeberg Beata Dorota 36
Lange Carl 281, 466
Leers Johannes von 466
Leonhard Rudolf 463
Lersch Heinrich 466
Lessing Gotthold 219
Leyh Georg 438
Lilienfein Heinrich 466
Lindenlaub Georg 224
Lisiecki Arkadiusz 64, 248
Loerke Oskar 466
Lofting Hugh 223, 224
London Jack 215, 219, 224
Löns Hermann 213, 214
Lück Kurt 29, 33, 37, 105, 135, 144, 145, 146, 148, 151, 180, 187, 207, 228, 289, 290, 291, 366, 404, 405, 406, 443
Ludwig Emil 463
- Ł**
Łuckiewicz Iwan 426
- M**
Macala Jarosław 32
Madajczyk Petra zob. Blachetta-Madajczyk Petra
Mann Heinrich 227, 462, 463
Mann Klaus 463
Mann Thomas 207, 219, 227, 462, 464
Marryat Friedrich 213, 214, 223, 224
Marzec Beata 28
Maślankiewicz Piotr 409
Matelski Dariusz 28, 31, 36, 37, 233
Mauersberg Stanisław 30, 38
Maupassant Guy 215, 219
May Karl 277
Mazurek Stefania 393
Meducka Marta 39
Meissner Lucjan 30
Menzel Gerhard 466
Menzel Herybert 466
Meyer Alfred Richard 466
Michejda Władysław 157, 315
Michniak Barbara 39
Mickiewicz Adam 219
Miegel Agnes 466
Mielke Heinrich 280
Milkau Fritz 148, 194, 289
Minasowicz Józef 387
Mirbt Karl-Wolfgang 299
Mirbt Rudolf 128
Mochola Andrzej 433
Model Else 223
Mohl Robert 224
Möllenberg Erich zob. Krahmer-Möllenberg Erich
Molo Walter von 395, 466
Moltke Hans Adolf von 385, 406
Moltke Helmuth Karl Bernard von 395
Mörike Eduard 224
Mühlen-Schulte Georg 466
Müller August 46
Müller-Partenkirchen Fritz 466
Münchhausen Börries Freiherr von 466
Musil Robert 227, 462, 464
- N**
Nansen Fridtjof 223
Nasarski Peter 34, 35, 37
Naso Eckart von 466
Nettelbeck Joachim 395
Neumann Robert 464
Neurath Konstantin von 385
Nexö Martin zob. Andersen-Nexö Martin
Nitz Reinhard 296
Nöldeke Wilhelm 228
Nordblom Pia 35, 529
Nostitz-Wallwitz Helene von 466
- O**
Ohnet Georges 214
Olbrich Otto 318
Olden Balder 463
Olden Rudolf 463
Oldenburg Friedrich 338
Olszówka Małgorzata zob. Gwadera Małgorzata
Ompteda Georg 213, 214
Orzeszkowa Eliza 215
Ossendowski Ferdynand 216
Ossietzky Carl von 229
- P**
Pages Helenne 223, 224
Pant Eduard 35, 82, 318, 342, 346, 384, 446
Parczyk Alois 299, 304
Partenkirchen Fritz zob. Müller-Partenkirchen Fritz

- Pastenaci Kurt 395
 Perutz Leo 464
 Petrażycka Zofia zob. Cichocka-Petrażycka
 Zofia
 Pieper Helmut 34
 Piłsudski Józef 160, 219
 Plivier Theodor 464
 Polgar Alfred 464
 Pollak Michał 402
 Ponten Josef 223, 224, 466
 Porożyński Henryk 30
 Potocki Stanisław 30, 37
 Pradellok Ignacy 389
 Prażmowski Józef 28
 Presber Rudolf 466
 Proewe Adolf 358
 Proewe Leopold 358
 Prus Bolesław 215
 Przybyszewski Stanisław 215, 219
 Pulikowski Arkadiusz 48
 Puzio Alfred 37, 104
 Puzio Krystyna 104
- Raabe** Wilhelm 212, 214
 Raczkiewicz Władysław 380
 Radtke Gustav 371
 Raff Helene 224
 Rasmus Hugo 35
 Rauschnig Hermann 29, 33, 37, 98, 133, 140,
 141, 143, 144, 146, 147, 148, 151, 173,
 186, 207, 289, 290, 291, 299, 310, 334,
 343, 357, 398, 404, 438, 443
 Rehbein Arthur 466
 Reicke Ilse 467
 Reinheimer Sophie 224
 Reinke Charlotte 281
 Remarque Erich Maria 227, 462, 464
 Renn Ludwig 227, 462, 464
 Reymont Władysław S. 212, 215, 219
 Regorowicz Ludwik 28
 Rhode Gotthold 34
 Ribbentrop Joachim 381
 Rodziewicz Maria 215
 Rogall Joachim 35
 Rosegger Peter 213, 222, 224
 Rosenberg Alfred 44, 402
 Rosner Karl 228
 Rothert Angelica 197, 200, 273
 Rubinstein Hilde 464
- Rump Albert 46
 Rußwurm Heinrich von zob. Gleichen-Ruß-
 wurm Heinrich von
 Rzechulka 136
- Saenger** Bernhard von 371
 Sahl Hans 464
 Sawicki Jakub 27
 Schaeffer Albrecht 464
 Schäfer Wilhelm 467
 Scharlach Fritz 302
 Schaub Margarete 399
 Schauwecker Franz 467
 Scheffen Wilhelm 123, 207, 208, 312
 Scherer Emil Clemens 121
 Schieber Anna 222, 224
 Schiller Friedrich 200, 219
 Schirmer Franz 133
 Schlaf Johannes 467
 Schmidt Ch. 224
 Schnack Anton 467
 Schnack Friedrich 467
 Schneider-Edenkoben Richard 467
 Scholem Gershom 464
 Scholz Wilhelm von 467
 Schönbeck Otto 132
 Schreyer Lothar 467
 Schriewer Franz 37, 296, 298, 308
 Schröder Alfred 296
 Schröer Gustav 213, 214, 467
 Schubert Ossip 214
 Schulte Karl Joseph 121
 Schulte Georg zob. Mühlen-Schulte Georg
 Schulz Kurd 37, 294, 304, 307
 Schussen Wilhelm 467
 Schuster Wilhelm 37, 133, 136, 138, 146, 147,
 148, 151, 203, 254, 288, 289, 294, 296,
 299, 301, 302, 303, 306, 309, 311, 398,
 403, 438, 443
 Schütze Hermann 358
 Schwab Gustav 223, 224
 Scott Walter 214, 215, 395
 Sealsfield Charles 223, 224
 Seefeldt Franz 362
 Seghers Anna 464
 Seidel Ina 467
 Seidel Willy 467
 Semrau Arthur 358
 Sethon Ernest zob. Thompson-Sethon Ernest

- Siebe Josephine 223, 224
 Sienkiewicz Henryk 212, 214, 215
 Sieroszewski Waclaw 219
 Sievers Johannes 115
 Siewers Karl 224
 Sikorski Wladyslaw 377, 378
 Six Franz Alfred 115
 Słowacki Juliusz 219
 Sohnrey Heinrich 467
 Soyka Otto 464
 Speckmann Dietrich 467
 Spielhagen Friedrich 214
 Spyri Johanna 224
 Stachowiak Jan 233
 Stanisław August Poniatowski, król Polski 219
 Steinacher Hans 45, 128, 129, 149, 150
 Stemman Sabine zob. Bamberger-Stemman Sabine
 Steugweit Heinz 467
 Steuren Fritz 395
 Stevenson Robert Louis 219, 223
 Stieve Fritz 115
 Stoliński Zygmunt 27, 28
 Storm Theodor 214, 224, 396
 Stowe-Becher Harriet zob. Beecher Harriet
 Stratz Rudolf 214
 Strauss Emil 467
 Strauß und Torney Lulu von 467
 Stucken Eduard 467
 Sudermann Hermann 214
 Swart Friedrich 34, 45, 98, 358
 Swift Jonathan 223, 224
 Sworakowski Witold 28
 Szafran J. 390
 Szafranek 181
 Szczeponik Thomas 318
 Szczerbiński Henryk 31
 Szefer Andrzej 30
 Szewczenko Taras 418, 419
- T**erdenge Hermann 115
 Thompson-Seton Ernst 224
 Tietze Hans 132, 133
 Tjaben Hans 133
 Tolstoj Lew 212, 214, 219
 Torberg Friedrich 464
 Traven Bruno 464
 Treviranus Gottfried 114, 376, 397
 Truchim Stanislaw 28
- Tucholsky Kurt 227, 229
 Tumm Otto 358
 Turgieniew Iwan 214, 219
 Turowski Stefan 31
 Twardowski Fritz von 115
 Tyszkiewicz Eustachy 426
- U**hle Ulrich 228
 Uhse Bodo 464
 Ulbrich Fritz 364
 Ulitz Otto 82, 133, 137, 391
 Undset Sigrid 215
 Unruh Fritz von 464
 Utta August 89, 347
- V**asco da Gama 223
 Verne Jules 214
 Vesper Will 467
 Viebig Klara 213, 214
 Voigt-Diedrichs Helene 467
 Voss Hermann 157, 315
- W**agner Oskar 46
 Walser Robert 462
 Wallwitz Helene zob. Nostitz-Wallwitz Helene von
 Wassermann Jakob 214
 Weber Christoph 149
 Weber Leopold 224
 Wegner Leo 45, 98, 357
 Wehner Josef Magnus 467
 Weich Käthe 292, 295
 Weinheber Josef 467
 Weismantel Leo 467
 Werfel Franz Viktor 207, 464
 Werner Bruno E. 467
 Wesper Willy 223, 224
 Wierzyński Kazimierz 219
 Wiesner Rudolf 34, 350, 351
 Wildenbruch Ernst 213
 Wildungen Ludwig Karl Eberhard von 224
 Wilhelm, cesarz 60
 Winkler Max 168
 Witos Wincenty 377, 378
 Wolff Adolf Wilhelm 214
 Wolzogen Ernst von 214
 Wörner Charlotte 224
 Wójcik Katarzyna 28
 Wrobel Franz 277, 299, 304

Wróblewski Jan 62, 64
Wyspiański Stanisław 219

Zahn Ernst 213

Zalski, nauczyciel 390
Zapolska Gabriela 215
Zerbe Emil 76, 89, 361
Zerkaulen Heinrich 467
Zieliński Zygmunt 32
Zillich Heinrich 467
Zinzer Wilhelm 350
Zipser Hellmut 148, 297, 299, 310, 312
Zivier Ezechiel 395

Zobelitz Hans Caspar von 214, 467
Zöckler Paul 141, 144, 151, 180, 187, 206,
208, 287, 290, 291, 293, 294, 296, 299,
310, 311, 331, 361, 443

Zöckler Theodor 144, 204, 316, 329

Zola Emil 215, 219

Zuckmayer Carl 227

Zweig Arnold 227, 464

Zweig Stefan 227, 464

Żeromski Stefan 215

Żółkiewski Stefan 282

Indeks nazw miejscowych*

Aleksandrowice (Alexanderfeld) zob. Bielsko-
-Biała-Aleksandrowice

Aleksandrów (Alexanderhof, Alexandrow)
87, 359

Alexanderfeld zob. Aleksandrowice

Alexanderhof zob. Aleksandrów

Alexandrow zob. Aleksandrów

Alzen zob. Hałcnów

Anhalt zob. Hołdunów

Augustów (Augustdorf) 362

Baginsberg zob. Bagińszczyzna

Bagińszczyzna (Baginsberg) 257

Baranowicze 425, 432

Belchental zob. Belchatów

Belostok zob. Białystok

Belchatów (Belchental) 468

Berent zob. Kościerzyna

Bergen zob. Góra

Berlin 44, 45, 121, 126, 129, 132, 138, 149,
165, 166, 168, 170, 173, 185, 186, 187,
195, 200, 203, 206, 294, 295, 296, 340,
341, 343, 358, 381, 393, 403

Beuthen zob. Beuthen

Biała zob. Biała

Biała (Biała) 65, 80, 84, 192, 210, 216, 227,
256, 257, 320, 362

Białystok (Belostok) 47, 87, 88, 420, 423,
448

Bielitz zob. Bielsko

Bielsko (Bielitz) 65, 66, 80, 81, 83, 104, 194,
197, 199, 204, 210, 212, 216, 227, 228,
248, 249, 250, 251, 253, 266, 272, 275,
276, 293, 294, 296, 311, 319, 326, 332,
333, 337, 349, 350, 366, 370, 453, 462,
463, 465, 468

Bielsko-Aleksandrowice 453

Bieruń 253, 400, 454

Bieruń Nowy (Neuberun) zob. Bieruń

Bieruń Stary (Altberun) zob. Bieruń

Birkental zob. Brzezinka

Birnbaum zob. Międzychód

Bismarckhütte zob. Chorzów

Bogucice (Boguschütz) zob. Katowice-Bogu-
cice

Bogumin (Oderberg) 405

Bolechow zob. Bolechów

Bolechów (Bolechow) 367

Bonn 44, 45, 46, 48, 62, 122, 295, 296

Breslau zob. Wrocław

Brigidau zob. Brygidówka

Brno (Brünn) 47

Brodnica (Strasburg) 246, 399

Bromberg zob. Bydgoszcz

Brünn zob. Brno

Brygidówka (Brigidau) 84

Brynica 198

Brześć 433

* Indeks nazw miejscowych nie obejmuje nazw z przypisów i bibliografii. W nawiasach podano niemieckie nazwy miejscowości.

- Brzezie nad Odrą (Hohenbirken) zob. Raci-bórz-Brzezie
- Brzezinka (Birkental) zob. Mysłowice-Brzezinka
- Buchacz 221
- Buschdorf zob. Zakrzewo
- Bydgoszcz (Bromberg) 26, 31, 41, 43, 77, 96, 97, 102, 103, 107, 132, 139, 140, 141, 142, 167, 170, 174, 175, 177, 178, 182, 183, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 204, 217, 233, 239, 242, 243, 244, 261, 263, 264, 285, 287, 292, 293, 319, 320, 329, 332, 333, 337, 338, 343, 349, 357, 358, 363, 365, 366, 368, 370, 371, 386, 397, 400, 406, 409, 432, 442, 468
- Bydgoszcz-Fordon 69
- Bytom (Beuthen) 203, 292
- Carlstein** zob. Radostowice
- Chelmo (Kulm) 77, 141, 183, 246, 265
- Chelma (Kulmsee) 243, 246, 270, 370
- Chodzież (Kolmar) 77, 264, 366, 407
- Chojnice (Konitz) 77, 183, 199, 243, 246, 265, 320, 366, 468
- Chorzów zob. Chorzów
- Chorzów (Bismarckhütte, Chorzow, Hajduki Wielkie, Königshütte, Królewska Huta, Wielkie Hajduki) 42, 81, 104, 136, 158, 178, 192, 210, 211, 212, 216, 227, 228, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 263, 266, 267, 272, 285, 286, 295, 304, 350, 352, 371, 388, 393, 399, 400, 453, 454, 468
- Chropaczów (Schlesiengrube) zob. Świętochłowice-Chropaczów
- Chrośno (Krosen, pow. Bydgoszcz) 369
- Chwallowitz zob. Chwałowice
- Chwałowice(Chwallowitz)zob.Rybnik-Chwałowice
- Cieszanów 84
- Cieszyn (Teschen) 65, 80, 81, 116, 193, 194, 249, 250, 251, 252, 253, 266, 307, 319, 333, 338, 339, 405, 453
- Cyców 468
- Czarne Błoto, pow. toruński (Schwarzbrun) 199
- Czarnikau zob. Czarnkowo
- Czarnkowo 265, 268
- Czarnków (Czarnikau) 265, 268, 320, 468
- Czeski Cieszyn (Tschechisch Teschen) 405
- Danzig** zob. Gdańsk
- Dąb (Domb) zob. Katowice-Dąb
- Dąbrowy Wielkie (Elsendorf, pow. Bydgoszcz) 269
- Dąbrówka Mała (Klein-Dombrowka, Eichenau) zob. Katowice-Dąbrówka
- Dębowa Góra k. Poznania 398
- Dietfurt zob. Żnin
- Dirschau zob. Tczew
- Dobromil 84
- Domb zob. Dąb
- Dornfeld 257, 362, 468
- Dortmund 126
- Dresden zob. Drezno
- Drezno (Dresden) 358
- Drohobycz 84
- Dubno 429, 468
- Düsseldorf 48
- Działdowo (Soldau) 243, 246, 265, 468
- Elbing** zob. Elbląg
- Elbląg (Elbing) 58
- Elsendorf zob. Dąbrowy Wielkie
- Emmanuelgrube zob. Katowice-Murcki
- Flensburg** 296, 297
- Fordon, pow. Bydgoszcz zob. Bydgoszcz-Fordon
- Freistadt zob. Frysztat
- Friedenshütte zob. Nowy Bytom
- Frysztat (Freistadt) zob. Karwina-Frysztat
- Gdańsk** (Danzig) 10, 16, 22, 39, 58, 59, 126, 143, 144, 165, 290, 292, 356, 358, 381, 434, 435, 436, 437, 438
- Gdingen zob. Gdynia
- Gdynia (Gdingen) 468
- Genewa (Genf) 42
- Genf zob. Genewa
- Gieschewald zob. Giszowiec
- Giszowiec (Gieschewald) zob. Katowice-Giszowiec
- Giżycko (Lötzen) 195
- Gliwice 137
- Gnesen zob. Gnieszno
- Gnieszno (Mewe) 243, 246, 468
- Gnieszno (Gnesen) 77, 263, 264
- Godula (Godulahütte) 454
- Godulahütte zob. Godula

- Golasowice (Gollasowitz) zob. Ruda Śląska
Gollasowitz zob. Golasowice
Gostyn zob. Gostyń
Gostyń (Gostyn) 454
Góra, pow. Jarocin (Bergen) 389
Grabowiec 268
Granice k. Imielina 400
Grätz zob. Grodzisk
Graudenz zob. Grudziądz
Grodno 315, 432, 458
Grodzisk (Grätz) 264
Groß Bösendorf zob. Wielka Zła Wieś
Gródek Jagielloński 84
Grudziądz (Graudenz) 31, 77, 102, 107, 140,
141, 142, 174, 175, 177, 178, 182, 183,
190, 192, 193, 199, 204, 233, 242, 243,
244, 246, 265, 271, 285, 296, 320, 338,
339, 363, 366, 371, 372, 397, 399, 409, 468
- Haag** zob. Haga
Haga (Haag) 167
Hajduki Wielkie (Bismarckhütte) zob. Chorzów
Halle 138, 288
Hamburg 121
Herne 48
Hohenbirken zob. Brzezie nad Odrą
Hohenlohehütte zob. Wełnowiec
Hohensalza zob. Inowrocław
Hołodunów (Anhalt) 453
Horoarów 429
- Imielin 400, 454
Inowrocław (Hohensalza) 75, 77, 102, 141,
204, 242, 263, 264, 468
- Jablunkau zob. Jabłonków
Jabłonków (Jablunkau) 405
Jabłonów, pow. Brodnica 399
Jarocin (Jarotschin) 267, 389, 468
Jarosław (Jaroslau) 468
Jastrzębie 269
Jaworów 84
Jazd 454
Josefinendorf zob. Józefówka
Józefówka (Josefinendorf) 84
- Kaiserslautern** 46
Kalkhorst 296
- Karthaus zob. Kartuzy
Kartuzy (Karthaus) 246
Karwina-Frysztat 405
Katowice (Kattowitz) 26, 41, 42, 45, 47, 48,
62, 81, 83, 102, 103, 107, 116, 123, 137,
138, 139, 148, 166, 167, 170, 171, 178,
180, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 203,
204, 207, 210, 211, 212, 216, 217, 227,
228, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 263,
265, 266, 267, 272, 275, 278, 279, 285,
286, 287, 292, 293, 294, 299, 300, 306,
318, 332, 333, 337, 338, 349, 352, 358,
366, 393, 403, 409, 453, 454, 455, 462,
463, 468
Katowice-Bogucice 252
Katowice-Dąb 252
Katowice-Dąbrówka 453
Katowice-Giszowiec 252, 267, 453
Katowice-Murcki 453
Katowice-Nikiszowiec 252, 268, 453, 455
Katowice-Roździeń 267
Katowice-Szopienice 267, 455
Katowice-Wełnowiec 456
Kattowitz zob. Katowice
Kiel zob. Kilonia
Kielce 423, 448
Kilonia (Kiel) 149
Klagenfurt 527
Klein-Dombrowka zob. Dąbrówka Mała
Knurów zob. Knurów
Knurów (Knurow) 456
Kobior zob. Kobiór
Kobiór (Kobior) 251, 252, 453, 455
Koblencja (Koblenz) 44
Koblenz zob. Koblencja
Kolmar zob. Chodzież
Köln zob. Kolonia
Kolomea zob. Kołomyja
Kolonia (Köln) 44, 45, 48
Koluszki 468
Kołomyja (Kolomea) 255, 367, 468
Königsberg zob. Królewiec
Königshütte zob. Chorzów
Konitz zob. Chojnice
Konstantynów (Tremstedt) 359, 468
Kopanica, pow. Wolsztyn (Kopnitz) 268
Kopenhaga 36
Kopnitz zob. Kopanica
Koschentin zob. Koszęcin

- Koschmin zob. Koźmin
 Koszęcin (Koschentin) 103, 194, 328, 455
 Kosztow zob. Kosztowy
 Kosztowy (Kosztow) 455
 Kościerzyna (Berent) 246, 265
 Kowel 416, 429
 Koźmin (Koschmin) 264
 Krakau zob. Kraków
 Kraków (Krakau) 41, 43, 44, 45, 65, 66, 83, 84, 85, 102, 116, 135, 166, 195, 203, 205, 235, 336, 420, 449, 468
 Krosen zob. Chrośno
 Krotoschin zob. Krotoszyn
 Krotoszyn (Krotoschin) 319
 Królewiec (Königsberg) 58
 Królewska Huta (Königshütte) zob. Chorzów
 Kruschin zob. Kruszyn
 Kruszyn (Kruschin) 269
 Książ, pow. śremski 390
 Kulm zob. Chełmno
 Kulmsee zob. Chełmża
- Łask** zob. Łask
 Leipe zob. Lipno
 Leipzig zob. Lipsk
 Lemberg zob. Lwów
 Lendzin zob. Łędziny
 Leschew zob. Pleszów
 Leszno (Lissa) 141, 178, 183, 192, 210, 216, 242, 243, 264, 284, 319, 468
 Lewandówka 362
 Łędziny (Lendzin) 253, 455
 Linz 127
 Lipine zob. Lipiny
 Lipiny (Lipine) zob. Świętochłowice-Lipiny
 Lipno (Leipe) 87
 Lipsk (Leipzig) 48, 126, 292, 393, 403
 Lissa zob. Leszno
 Lobnitz zob. Wapienica
 Lobsens zob. Łobżenica
 Lochowo zob. Łochowo
 Lodz zob. Łódź
 Loslau zob. Wodzisław
 Lötzen zob. Giżycko
 Lublin 448
 Lublinitz zob. Lubliniec
 Lubliniec (Lublinitz) 253, 266, 453, 468
 Lüneburg 27
 Łuck zob. Łuck
- Lwów (Lemberg) 41, 46, 47, 65, 66, 83, 84, 85, 96, 102, 105, 116, 134, 176, 192, 194, 195, 197, 199, 204, 205, 235, 255, 256, 257, 270, 278, 279, 320, 326, 330, 332, 333, 338, 362, 364, 367, 371, 416, 417, 418, 419, 420, 449, 468
- Łask** (Lask) 429
 Łaziska Górne (Ober Lazisk)
 Łaziska Średnie (Mittel Lazisk)
 Łobżenica, pow. wyrzyski (Lobsens) 199
 Łochowo (Lochowo) 269
 Łódź (Lodz) 25, 26, 34, 41, 43, 45, 53, 67, 68, 86, 87, 88, 89, 100, 101, 102, 103, 107, 116, 140, 166, 167, 170, 172, 175, 178, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 200, 203, 204, 205, 217, 229, 236, 237, 238, 259, 261, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 286, 287, 289, 291, 294, 311, 318, 321, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 338, 343, 346, 347, 348, 352, 359, 360, 361, 363, 367, 385, 386, 400, 420, 432, 442, 448, 468
 Łuck (Luzk) 204, 330, 333, 338, 404, 416, 429, 432
- Marburg** 44, 46, 48, 126
 Mechoń 390
 Mewe zob. Gniew
 Mieciężyn, pow. Żniński 390
 Mielec 84
 Międzychód (Birnbau) 243, 468
 Międzyrzecze Górne 453
 Mikołów (Nikolai) 221, 251, 252, 253, 267, 272, 453, 455
 Mikołów-Mokre 455
 Mirowice 269
 Mittel-Lazisk zob. Łaziska Średnie
 Mogilno 263, 264
 Mokrau zob. Mokre
 Mokre (Mokrau) zob. Mikołów-Mokre
 Mönchengladbach 46
 Morasko zob. Poznań-Morasko
 Moritzfelde zob. Murucin
 Mościska 84
 Münchenthal zob. Mużyłowice
 Murcki (Emmanuelgrube) zob. Katowice-Murcki
 Murucin, pow. Bydgoszcz (Moritzfelde) 269

- Mużyłowice (Münchenthal) 66
Myslowitz zob. Mysłowice
Mysłowice (Myslowitz) 192, 206, 210, 211, 212, 216, 227, 251, 252, 253, 267, 272, 399, 453, 455, 462, 463, 468
- Nakl** zob. Nakło
Nakło (Nakl) 243, 247, 468
Neu Sandetz zob. Nowy Sącz
Neu-Berun zob. Nowy Bieruń
Neubruch zob. Zarośle Cienkie
Neudeck zob. Świerklaniec
Neumarkt zob. Nowy Targ
Neustadt zob. Wejherowo
Neutomischel zob. Nowy Tomyśl
Niedobczyce (Niedobschütz) zob. Rybnik-Niedobczyce
Niedobschütz zob. Niedobczyce
Niedwitz zob. Niedźwiedź
Niedźwiedź, pow. Wąbrzeźno (Niedwitz) 403
Nikiszowiec (Nikischchicht) zob. Katowice-Nikiszowiec
Nikolai zob. Mikołów
Nojewo, pow. szamotulski 390
Nowa Wieś 221, 272, 453
Nowe Miasto 183
Nowogródek 448
Nowy Bieruń (Neuberun) zob. Bieruń
Nowy Bytom (Friedenshütte) zob. Ruda Śląska-Nowy Bytom
Nowy Sącz (Neu Sandetz) 84, 364, 367, 468
Nowy Targ (Neumarkt) 65
Nowy Tomyśl (Neutomischel) 77, 264, 319, 363, 407
- Ober Lazisk** zob. Łaziska Górne
Obornik zob. Oborniki
Oborniki (Obornik) 264
Opawa (Troppau) 42, 47
Orzegow zob. Orzegów
Orzegów (Orzegow) zob. Ruda Śląska-Orzegów
Osowagóra 269
Ostrau zob. Ostrawa
Ostrawa (Ostrau) 47
Oszmiana 427
- Pabianice** (Pabianitz) 87, 88, 259, 321, 359, 407
Pabianitz zob. Pabianice
Paprocka Huta 455
Petrikau zob. Piotrków Trybunalski
Piekary Śląskie-Szarlej 454, 455
Piła (Schneidemühl) 123, 296
Pińsk 432
Piotrków Trybunalski (Petrikau) 429
Pless zob. Pszczyna
Pleszew (Pleschew) 243, 264
Plock zob. Płock
Plock (Plock) 67
Posen zob. Poznań
Poznań (Posen) 26, 31, 43, 45, 60, 64, 77, 78, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 107, 116, 138, 139, 140, 145, 146, 166, 167, 170, 171, 174, 175, 177, 178, 182, 183, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 202, 204, 205, 207, 210, 211, 212, 216, 217, 227, 228, 232, 233, 241, 242, 243, 245, 247, 259, 263, 264, 271, 279, 285, 286, 287, 289, 291, 292, 294, 296, 299, 310, 311, 314, 319, 320, 332, 333, 334, 337, 338, 342, 344, 351, 354, 355, 357, 363, 366, 371, 372, 398, 404, 407, 409, 442, 448, 462, 463, 468
Preußisch Stargard zob. Starogard
Przemissel zob. Przemyśl
Przemyśl (Przemissel) 65, 320, 416
Przyłubice 269
Pszczyna (Pless) 178, 192, 221, 266, 296, 328, 393, 455, 468
Pszow zob. Pszów
Pszów (Pszow) 221, 252, 267, 389, 453
Puck (Putzig) 59, 243, 246
Putzig zob. Puck
- Racibórz-Brzezie** 197, 249, 390, 454
Radlin 221, 252, 265, 468
Radogoszcz 259
Radostowice (Carlstein) 455
Radzionkau zob. Radzionków
Radzionków (Radzionkau) 398
Radzionkow-Rojca 249, 455
Rakoniewice (Rakwitz) 243
Rakwitz zob. Rakoniewice
Ratingen 48
Rawa Ruska 84
Rawicz (Rawitsch) 178, 192, 207, 228, 242, 247, 264, 398, 407, 468

- Rawitsch zob. Rawicz
 Repten zob. Repty
 Repty Stare (Repten) 455
 Rippin zob. Rypin
 Rogasen zob. Rogoźno
 Rogoźno (Rogasen) 468
 Rojca zob. Radzionków-Rojca
 Rojowice, pow. Inowrocław 75
 Rosdzin zob. Roździeń
 Roździeń (Rosdzin) zob. Katowice-Roździeń
 Równe 407, 429
 Różyszczce 98, 468
 Ruda Pabianicka 87
 Ruda Śląska 221, 252, 468
 Ruda Śląska-Nowy Bytom 249, 390, 453
 Ruda Śląska-Orzegów 453
 Rybnik 192, 253, 266, 272, 279, 293, 294,
 393, 401, 455, 468
 Rybnik-Chwałowice 403
 Rydułtau zob. Rydułtowy
 Rydułtowy (Rydułtau) 454, 455
 Rypin (Rippin) 87
- Sambor** 416
 Samter zob. Szamotuły
 Sankt Augustin 44
 Sapieżanka 362
 Scharley zob. Szarlej
 Schillin zob. Silna
 Schlesiengrube zob. Chropaczów
 Schmiegel zob. Śmigiel
 Schneidemühl zob. Piła
 Schopinitz zob. Szopienice
 Schrimm zob. Środa
 Schubin zob. Szubin
 Schulitz zob. Solec Kujawski
 Schwarzbrun zob. Czarne Błoto
 Schwetz zob. Środa
 Schwientochlowitz zob. Świętochłowice
 Sępólno (Zempelburg) 246, 265, 320, 468
 Siedliska (Bredtheim) 362
 Siemianowice (Siemianowitz) 253, 267, 272,
 284, 319, 454, 455
 Siemianowice-Laurahütte 468
 Siemianowitz zob. Siemianowice
 Silno (Schillin) 268, 314, 320
 Skoczów (Skotschau) 454, 468
 Skotschau zob. Skoczów
 Słupsk (Stolp) 123
- Sohrau zob. Żory
 Soldau zob. Działdowo
 Solec Kujawski (Schulitz) 269
 Stanislau zob. Stanisławów
 Stanisławów (Stanislau) 65, 66, 84, 85, 105,
 192, 194, 204, 210, 216, 255, 257, 270,
 315, 316, 326, 329, 333, 362, 367, 416,
 449, 468
 Starogard (Preußisch Stargard) 141, 183, 243,
 246, 320, 468
 Staude zob. Studzionka
 Stolp zob. Słupsk
 Strasburg zob. Brodnica
 Strellin zob. Strzelin
 Stryj 255, 364, 367, 416, 468
 Strzelno (Strellin) 264
 Stuttgart 45, 48, 120, 297
 Sucha Góra 455
 Suwalken zob. Suwałki
 Suwałki (Suwalken) 87, 88, 432
 Szamotuły (Samter) 243
 Szarlej (Szarlej) zob. Piekary Śląskie
 Szczecin (Stettin) 138, 140, 288, 308
 Szczecin zob. Stettin
 Szopienice (Schopinitz) zob. Katowice-Szo-
 pienice
 Szubin (Schubin) 77, 247, 263, 263, 264, 468
- Śmigiel** (Schmiegel) 264
 Środa (Schrimm) 264
 Świecie (Schwetz) 183, 246
 Świerklaniec (Neudeck) 249, 251, 252, 328,
 455
 Świętochłowice (Schwientochlowitz) 253, 266,
 319, 352, 400, 454, 455, 468
 Świętochłowice-Chropaczów 400, 453
 Świętochłowice-Lipiny 253, 272, 352, 454, 455
 Święciany (Schwintzen) 428, 432
- Tarnopol** 449
 Tarnowice 454
 Tarnowitz zob. Tarnowskie Góry
 Tarnowskie Góry (Tarnowitz) 62, 81, 103,
 192, 221, 251, 252, 253, 266, 272, 285,
 286, 294, 393, 407, 454, 455
 Tczew (Dirschau) 77, 102, 140, 141, 160, 174,
 175, 177, 178, 180, 182, 190, 192, 204,
 242, 243, 246, 271, 286, 320, 366, 369,
 403, 468

- Teschen zob. Cieszyn
Thorn zob. Toruń
Tichau zob. Tychy
Topcze k. Równego 407
Tomaszów Mazowiecki 88, 382
Toruń (Thorn) 41, 43, 45, 58, 59, 77, 96, 116, 133, 141, 166, 178, 183, 190, 197, 204, 206, 233, 246, 263, 265, 271, 320, 338, 357, 358, 363, 366, 369, 386, 397, 401, 403, 468
Tremstedt zob. Konstantynów
Troppau zob. Opawa
Trzyniec (Trzynietz) 405
Trzynietz zob. Trzyniec
Tschechisch Teschen zob. Czeski Cieszyn
Tychy (Tichau) 456
- V**endsburg zob. Więcbork
- W**apienica (Lobnitz) 454
Warschau zob. Warszawa
Warszawa (Warschau) 41, 44, 67, 88, 102, 166, 195, 205, 237, 238, 333, 336, 418, 420, 423, 432, 433, 448, 468
Warszowice (Warschowitz) 456
Warszowitz zob. Warszowice
Wągrowiec (Wongrowitz) 263, 264
Wejherowo (Neustadt) 246, 320, 434
Wełnowiec (Hohenloehütte) zob. Katowice-
-Wełnowiec
Wiedeń (Wien) 46, 127, 358
Wielka Nieszawa 268, 270
Wielka Zła Wieś (Groß Bösendorf) 268
Wielkie Hajduki zob. Chorzów
- Wien zob. Wiedeń
Więcbork (Vendsburg) 246, 468
Wilcze, pow. Bydgoszcz (Wilscha) 269
Wilna zob. Wilno
Wilno (Wilna) 41, 47, 48, 67, 90, 91, 315, 420, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 432, 448, 468
Wilscha zob. Wilcze
Wirsitz zob. Września
Witoldowo (Wittelsdorf) 269
Wittelsdorf zob. Witoldowo
Włodzimierz Wołyński 416
Wodzisław (Loslau) 251, 252, 454, 456, 468
Wollstein zob. Wolsztyn
Wolsztyn (Wollstein) 77, 247, 338, 366, 468
Wongrowitz zob. Wągrowiec
Wreschen zob. Września
Wrocław (Breslau) 126, 309
Września (Wreschen) 264, 319, 371
Wtórki 269
Wyrzysk (Wirsitz) 77
- Z**arośle Cienkie (Neubruch) 268
Zazdrość 456
Zdołbunów 429
Zdunska Wola zob. Zduńska Wola
Zduńska Wola (Zdunska Wola) 88, 321
Zempelburg zob. Sępólno
Zgierz 87, 88, 197, 259, 359, 468
Zielonka 269
Zofiówka, gm. Silno 407
- Ż**nin (Dietfurt) 247, 264
Żory (Sohrau) 454, 456

Wykaz tabel

- Tabela 2.1. Stan liczebny niemieckich bibliotek ludowych na Pomorzu Gdańskim (1908)
- Tabela 2.2. Stan liczebny niemieckich bibliotek ludowych w Wielkopolsce (1905–1912)
- Tabela 2.3. Stan liczebny niemieckich bibliotek ludowych na Górnym Śląsku (1902–1911)
- Tabela 3.1. Liczebność Niemców na ziemiach polskich od końca XIX wieku do 1931 roku
- Tabela 3.2. Posłowie i senatorowie mniejszości niemieckiej w Sejmie i Senacie II Rzeczypospolitej
- Tabela 3.3. Ludność niemiecka w województwach pomorskim i poznańskim (1931)
- Tabela 3.4. Struktura wyznaniowa ludności niemieckiej w województwach pomorskim i poznańskim (1931)
- Tabela 3.5. Ludność niemiecka w województwie śląskim (1931)
- Tabela 3.6. Struktura wyznaniowa ludności niemieckiej w województwie śląskim (1931)
- Tabela 3.7. Posłowie mniejszości niemieckiej w Sejmie Śląskim (1922–1930) oraz w Sejmie i Senacie II Rzeczypospolitej
- Tabela 3.8. Ludność niemiecka w województwach Małopolski Wschodniej i Zachodniej (1931)
- Tabela 3.9. Struktura wyznaniowa ludności niemieckiej w Małopolsce (1931)
- Tabela 3.10. Ludność niemiecka w województwach Polski centralnej (1931)
- Tabela 3.11. Struktura wyznaniowa ludności niemieckiej w Polsce centralnej (1931)
- Tabela 3.12. Ludność niemiecka w województwach wschodnich II Rzeczypospolitej (1931)
- Tabela 3.13. Struktura wyznaniowa ludności niemieckiej w województwach wschodnich II Rzeczypospolitej (1931)
- Tabela 4.1. Liczba czytelników bibliotek niemieckich w Polsce (1926–1939)
- Tabela 4.2. Wypożyczenia w bibliotekach niemieckich w Polsce (1923–1939)
- Tabela 6.1. Budżet Deutsche Stiftung na rzecz wsparcia niemczyzny zagranicznej (1937–1938)
- Tabela 6.2. Kwoty przeznaczone na rozwój niemczyzny w Polsce w 1928 roku
- Tabela 6.3. Budżet Deutsche Stiftung (1929–1938)
- Tabela 6.4. Środki finansowe Deutsche Stiftung na biblioteki niemieckie za granicą w układzie chronologiczno-terytorialnym (1929–1939)
- Tabela 6.5. Środki finansowe Deutsche Stiftung na biblioteki niemieckie za granicą w układzie działowym (1929–1934)
- Tabela 6.6. Wydatki finansowe bibliotek mniejszości niemieckiej w Polsce na zakup książek (1923–1939)
- Tabela 6.7. Wydatki niemieckich związków bibliotekarskich na zakup dokumentów do bibliotek (1930–1938)

- Tabela 6.8. Wydatki na zakup dokumentów w Verband deutscher Volksbüchereien (1932–1934)
- Tabela 6.9. Wydatki na zakup dokumentów w Verein Deutscher Büchereien (1938/1939)
- Tabela 6.10. Struktura budżetu osobowego Verein Deutscher Büchereien i Verband deutscher Volksbüchereien (1933–1935)
- Tabela 6.11. Płace (miesięczne) bibliotekarzy związkowych w Polsce międzywojennej (1929–1936)
- Tabela 6.12. Płace bibliotekarzy bibliotek mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku (1922–1938)
- Tabela 6.13. Płace bibliotekarzy bibliotek mniejszości niemieckiej na Pomorzu i w Wielkopolsce (1932–1936)
- Tabela 6.14. Płace bibliotekarzy bibliotek mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku – bibliotekarze niepełnoetatowi (1922–1938)
- Tabela 6.15. Wydatki niemieckich związków bibliotekarskich. Verein Deutscher Büchereien (1935–1938)
- Tabela 6.16. Wydatki niemieckich związków bibliotekarskich. Verband deutscher Volksbüchereien (1934–1938)
- Tabela 7.1. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej. Zestawienie według wielkości księgozbiorów (1929)
- Tabela 7.2. Wielkość księgozbiorów niemieckich bibliotek oświatowych w Polsce międzywojennej (1924, 1929, 1937)
- Tabela 7.3. Wielkość księgozbiorów niemieckich bibliotek naukowych w Polsce międzywojennej (1927, 1929, 1934)
- Tabela 7.4. Wykaz katalogów bibliotek oświatowych dla mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej
- Tabela 7.5. Księgozbiór niemieckich bibliotek oświatowych w II Rzeczypospolitej. Struktura rzeczowa
- Tabela 7.6. Ulubieni pisarze w księgozbiorach bibliotek oświatowych dla mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej
- Tabela 7.7. Polscy pisarze w katalogach bibliotek oświatowych dla mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej
- Tabela 7.8. Wykaz katalogów bibliotek naukowych dla mniejszości niemieckiej. Bücherei für Kunst und Wissenschaft
- Tabela 7.9. Książki według działów wiedzy w zbiorach Bücherei für Kunst und Wissenschaft
- Tabela 7.10. Wykaz katalogów bibliotek szkolnych dla mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej
- Tabela 7.11. Struktura rzeczowa księgozbiorów bibliotek szkolnych w II Rzeczypospolitej
- Tabela 7.12. Ulubieni pisarze w księgozbiorach bibliotek szkolnych dla mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej
- Tabela 8.1. Kompetencje czytelnicze ewangelików w wieku 5 lat i powyżej w Wielkopolsce i na Pomorzu (1931)
- Tabela 8.2. Kompetencje czytelnicze ewangelików w wieku 5 lat i powyżej w województwie śląskim (1931)
- Tabela 8.3. Struktura wyznaniowa i kompetencje czytelnicze ewangelików w wieku 5 lat i powyżej w Polsce centralnej (1931)
- Tabela 8.4. Niemieckie biblioteki oświatowe w Wielkopolsce i na Pomorzu według wielkości księgozbiorów (1928)
- Tabela 8.5. Niemieckie biblioteki oświatowe w Wielkopolsce i na Pomorzu pod względem liczby czytelników i wypożyczeń (1929, 1937)
- Tabela 8.6. Aktywność czytelnictwa w niemieckich bibliotekach oświatowych w Wielkopolsce i na Pomorzu (1929)
- Tabela 8.7. Potencjał demograficzny Niemczyzny w Wielkopolsce i na Pomorzu (1931)

- Tabela 8.8. Zasięg czytelnictwa w niemieckich bibliotekach oświatowych na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim (1929)
- Tabela 8.9. Zasięg czytelnictwa w niemieckich bibliotekach oświatowych na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim (1923–1926)
- Tabela 8.10. Aktywność czytelnictwa w niemieckich bibliotekach oświatowych na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim (1929)
- Tabela 8.11. Wskaźniki biblioteczne w bibliotekach niemieckich na polskim Górnym Śląsku i w Rzeszy (1934/1935)
- Tabela 8.12. Czytelnictwo w województwie stanisławowskim i lwowskim (1926–1938)
- Tabela 8.13. Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej. Schul- und Bildungsverein. Bücherei w Łodzi (1922–1938)
- Tabela 8.14. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół powszechnych z niemieckim językiem nauczania w województwie poznańskim (1931/1932)
- Tabela 8.15. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół powszechnych z niemieckim językiem nauczania w województwie pomorskim (1930/1931)
- Tabela 8.16. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół powszechnych z niemieckim językiem nauczania w województwie śląskim (30 VI 1928 r.)
- Tabela 8.17. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół powszechnych z niemieckim językiem nauczania na Górnym Śląsku (1929/1930)
- Tabela 8.18. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół powszechnych z niemieckim językiem nauczania w województwie pomorskim (1927/1928)
- Tabela 8.19. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół powszechnych z niemieckim językiem nauczania w powiecie bydgoskim (1927/1928)
- Tabela 8.20. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół średnich z niemieckim językiem nauczania na Pomorzu (1928/1929)
- Tabela 8.21. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół średnich z niemieckim językiem nauczania w Polsce centralnej i w Wielkopolsce (1937/1938)
- Tabela 8.22. Udostępnianie zbiorów w bibliotekach szkół średnich z niemieckim językiem nauczania na Górnym Śląsku (1928/1929)
- Tabela 8.23. Udostępnianie zbiorów w bibliotece Niemieckiego Gimnazjum Żeńskiego w Łodzi (1924–1937)
- Tabela 8.24. Struktura księgozbioru Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego z niemieckim językiem nauczania w Łodzi (1932–1935)
- Tabela 8.25. Stan czytelnictwa w Prywatnym Gimnazjum Żeńskim z niemieckim językiem nauczania w Łodzi (1933/1934)
- Tabela 8.26. Stan czytelnictwa w Państwowym Seminarium Nauczycielskim z językiem wykładowym niemieckim w Łodzi (1932/1933–1935/1936)
- Tabela 10.1. Verband deutscher Katholiken in Polen – dane liczbowe (1932)
- Tabela 10.2. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości niemieckiej (pod koniec 1921 r.)
- Tabela 10.3. Prasa niemiecka w Polsce w latach 1918–1939
- Tabela 10.4. Liczba tytułów prasy niemieckiej w centrach niemieckiej prasy w Polsce (1924–1935)
- Tabela 10.5. Produkcja wydawnicza w języku niemieckim w Polsce (1924–1937)
- Tabela 10.6. Struktura druków nieperiodycznych w języku niemieckim w Polsce (1930–1937)
- Tabela 12.1. Czytelnicy polscy w Deutsche Bücherei w Poznaniu (1934–1937)
- Tabela 13.1. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1921 i 1931 (w świetle spisu powszechnego)
- Tabela 13.2. Biblioteki Towarzystwa Oświatowego „Proświta” w II Rzeczypospolitej (1924–1933)
- Tabela 13.3. Biblioteka Miejska w Gdańsku (1920–1939)
- Tabela 13.4. Biblioteki publiczne w Polsce (stan na dzień 31 grudnia 1929 r.)

Aneks

- Tabela 1. Liczba bibliotek niemieckich w Polsce w latach 1922–1939
- Tabela 2. Wielkość księgozbiorów bibliotek niemieckich w Polsce w latach 1923–1939
- Tabela 3. Biblioteki naukowe w Polsce (1925)
- Tabela 4. Biblioteki szkolne w Polsce w latach 1927–1931
- Tabela 5. Biblioteki szkół średnich w Polsce (1928/1929)
- Tabela 6. Biblioteki szkół nauczycielskich (1928/1929)
- Tabela 7. Wpływy niemieckich związków bibliotekarskich w Polsce (1930–1938)
- Tabela 8. Struktura wydatków niemieckich związków bibliotekarskich (1930–1935)
- Tabela 9. Wydatki niemieckich związków bibliotekarskich w Polsce – Verband deutscher Volksbüchereien (1930–1938)
- Tabela 10. Wydatki niemieckich związków bibliotekarskich w Polsce – Verein Deutscher Büchereien (1932–1938)
- Tabela 11. Wskaźniki czytelnictwa w niemieckich bibliotekach oświatowych na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim (1929)
- Tabela 12. Wskaźniki czytelnictwa w niemieckich bibliotekach oświatowych na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim (1936/1937)
- Tabela 13. Szkolnictwo powszechne mniejszości niemieckiej (1922/1923)
- Tabela 14. Szkolnictwo powszechne mniejszości niemieckiej (1929/1930)
- Tabela 15. Szkolnictwo powszechne mniejszości niemieckiej (1934/1935)
- Tabela 16. Szkolnictwo średnie mniejszości niemieckiej (1929/1930)
- Tabela 17. Szkolnictwo średnie mniejszości niemieckiej (1934/1935)
- Tabela 18. Biblioteki publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1927/1928 (według języka nauczania)
- Tabela 19. Biblioteki publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1927/1928 (według języka nauczania). Wskaźniki względne
- Tabela 20. Biblioteki publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1928/1929 (według języka nauczania)
- Tabela 21. Biblioteki publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1928/1929 (według języka nauczania). Wskaźniki względne
- Tabela 22. Obecność dzieł literatów – przedstawicieli niemieckiego ekspresjonizmu – w bibliotekach mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej
- Tabela 23. Obecność dzieł znanych niemieckojęzycznych literatów i publicystów (uciekierów i emigrantów) w latach 1933–1945 w bibliotekach mniejszości niemieckiej w Polsce
- Tabela 24. Wykaz pisarzy niemieckich popierających ideologię nazistowską, których dzieła były obecne w zbiorach bibliotek mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej
- Tabela 25. Miejscowości w Polsce, do których Niemcy wysyłali książki (1918–1939)

Wykaz fotografii i rysunków

- Fot. 1. Erich Krahmer-Möllenberg, kierownik Deutsche Stiftung. Lata trzydzieste XX w. Źródło: H.-A. Jacobsen: *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938*. Frankfurt a. M.: Alfred Metzner Verlag, 1968, s. 240–241.
- Fot. 2. Otto von Kursell, kierownik Büro von Kursell. Lata sześćdziesiąte XX w. Źródło: H.-A. Jacobsen: *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938*. Frankfurt a. M.: Alfred Metzner Verlag, 1968, s. 240–241.
- Fot. 3. Emil Clemens Scherer, przewodniczący Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen (1931–1937). Benediktinerabtei Metten.
- Fot. 4. Albert Büttner, przewodniczący Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen (1938–1945). Z lewej: kardynał Josef Frings. Reichsverband für das katholische Deutschtum im Ausland, Albert Büttner 25, Archiv der Kommission für Zeitgeschichte, Bonn.
- Fot. 5. Johannes Braun, przewodniczący Borromäuserverein e.V. Własność: Borromäuserverein e.V. Wittelsbacherring 7-9 53115 Bonn.
- Fot. 6. Wilhelm Scheffen, dyrektor Grenzbüchereidienst und Bildungspflege (1919–1941). Ok. 1941. Źródło: *Festschrift. Wilhelm Scheffen, seinem verdienstvollen Geschäftsführenden Vorsitzenden zum 75. Geburtstag am 1. Januar 1941 der Grenzbüchereidienst, Wilhelm Scheffen zum 75. Geburtstag*. [Berlin] 1941, s. [2].
- Fot. 7. Hans Steinacher, przewodniczący VDA (1933–1937). 1933. Źródło: W. Mallebrein: *Hans Steinacher. Ein Kämpfer für Freiheit und Selbstbestimmung. Eine Biographie*. Klagenfurt: Heyn, 1980, s. 221.
- Fot. 8. Otto Ulitz, prezes Volksbundu na Górnym Śląsku (1922–1939). 1930. Źródło: F. Wertheimer: *Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland*. 2 voell. neubearb. Aufl. Berlin 1930, s. 97.
- Fot. 9. Viktor Kauder, przewodniczący Verband deutscher Volksbüchereien na Górnym Śląsku (1926–1939). Zbiory rodzinne. Własność: Andreas Kauder.
- Fot. 10. Hermann Rauschnig, przewodniczący Verband Deutscher Büchereien z siedzibą w Poznaniu (1923–1926). 1924/1925. Zbiory rodzinne. Własność: Joachim Grube, zięć H. Rauschniga.
- Fot. 11. Paul Zöckler, przewodniczący Verband Deutscher Büchereien z siedzibą w Poznaniu (1926–1934). Zbiory rodzinne. Własność: prof. dr Erasmus Zöckler.
- Fot. 12. Kurt Lück, przewodniczący Verband Deutscher Büchereien z siedzibą w Poznaniu (1934–1939). Źródło: V. Kauder: *Dr. Kurt Lück. Volkstumskämpfer und Forscher*. „Jahrbuch Weichsel-Warthe” 1962, Jg. 8, s. 60–61.

- Fot. 13. Deutsche Bücherei für Kunst und Wissenschaft, Bydgoszcz, ul. Gdańska 20. Stan: 1943. Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy.
- Fot. 14. Deutsche Bücherei, Grudziądz, ul. Staszica 5. Stan: 2009. Autor: J. Domasłowski. Zbiory własne dr. Jerzego Domasłowskiego.
- Fot. 15. Deutsche Bücherei, Poznań, ul. Zwierzyniecka 3. Biblioteka znajdowała się w budynku Posener Buchdruckerei und Verlagsanstalt. Stan: 1982. Fototeka Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.
- Fot. 16. Deutsche Lesehalle, Bielsko, ul. Wzgórze 14. Stan: 1910. Muzeum w Bielsku-Białej [brak sygn.].
- Fot. 17. Deutsche Volksbücherei, Katowice, ul. Mariacka 17. Lata trzydzieste XX w. Źródło: *Deutschtum in Polen. Ein Bildband*. T. 1: *Das Deutschtum in der Wojewodschaft Schlesien*. Bearb. und hrsg. von V. Kauder. Plauen: Gunter Wolff, 1937, s. 43.
- Fot. 18. Bücherei des Deutschen Lesevereins, Hotel „Pod Brunatnym Jeleniem”, Cieszyn, Rynek 20. Budynek po prawej stronie. Ok. 1915. Źródło: H. Wawreczka, J. Spyra, M. Makowski: *Cieszyn, Czeski Cieszyn na starych fotografiach*. Nebory 1999, s. 66.
- Fot. 19. Deutsches Haus, Cieszyn, Stary Targ 2. Stan: 1909. Źródło: H. Wawreczka, J. Spyra, M. Makowski: *Cieszyn, Czeski Cieszyn na starych fotografiach*. Nebory 1999, s. 31.
- Fot. 20. Bibliothek des Deutschen Lesevereins, Bielsko, ul. Wzgórze 19. Ok. 1927. Muzeum w Bielsku-Białej, nr inw. MBB/H/6325.
- Fot. 21. Księgarnia Edwarda Feitzingera, Cieszyn, Stary Rynek, obecnie: ul. Górny Rynek 10. Stan: 1902. Źródło: H. Wawreczka, J. Spyra, M. Makowski: *Cieszyn, Czeski Cieszyn na starych fotografiach*. Nebory 1999, s. 44.
- Fot. 22. Deutsche Lesehalle, Lwów, ul. Zielona 11. Stan: 1911. Źródło: I. Kotłobułatowa: *Lwów na dawnej pocztówce*. Kraków 2006, s. 164.
- Fot. 23. Deutscher Schul- und Bildungsverein, Biblioteka. Łódź, ul. Piotrkowska 243. Początek XX w. Źródło: Polska na fotografii. Tryb dostępu: [//www.lodzkie.fotopolska.eu/33791.obiekt.html](http://www.lodzkie.fotopolska.eu/33791.obiekt.html)
- Fot. 24. Plakat reklamujący Tydzień Książki Niemieckiej w Łodzi. 1931. Źródło: *Der deutsche Schul- und Bildungsverein zu Lodz 1907–1957. Erinnerungsschrift zum 50. Jahrestag seiner Gründung*. In Verbindung mit zahlreichen Mitarbeitern zsgst. von H. Markgraf und F. Weigelt. Weinheim 1957, s. 23.
- Fot. 25. Ernst Gollnick, bibliotekarz Biblioteki w Schul- und Bildungsverein, Łódź. Źródło: *Der deutsche Schul- und Bildungsverein zu Lodz 1907–1957. Erinnerungsschrift zum 50. Jahrestag seiner Gründung*. In Verbindung mit zahlreichen Mitarbeitern zsgst. von H. Markgraf und F. Weigelt. Weinheim 1957, s. 84.
- Fot. 26. Sigismund Banek, bibliotekarz Biblioteki w Schul- und Bildungsverein, Łódź. Źródło: *Der deutsche Schul- und Bildungsverein zu Lodz 1907–1957. Erinnerungsschrift zum 50. Jahrestag seiner Gründung*. In Verbindung mit zahlreichen Mitarbeitern zsgst. von H. Markgraf und F. Weigelt. Weinheim 1957, s. 85.
- Fot. 27. Wilhelm Schuster, przewodniczący Verband deutscher Volksbüchereien na Górnym Śląsku (1923–1926). 1966. Landes- und Zentralbibliothek Berlin, sygn. o.N.1118.
- Fot. 28. Hermann Rauschnig, przewodniczący Verband Deutscher Büchereien z siedzibą w Poznaniu (1923–1926). 1934. Źródło: *Hermann Rauschnig. Materialien und Beiträge zu einer politischen Biographie*. Hrsg. von J. Hensel und P. Nordblom. Warszawa 2002, s. [185].
- Fot. 29. „Schaffen und Schauen”, niemieckie czasopismo społeczno-kulturalne. Biblioteka Śląska w Katowicach, Pracownia Śląska, sygn. SLM II 4096/1924/1925.
- Fot. 30. „Der Bücherfreund” – dodatek bibliograficzno-informacyjny do czasopisma „Schaffen und Schauen”. Biblioteka Śląska w Katowicach, Pracownia Śląska, sygn. SLM II 4096/1925/1926.
- Fot. 31. „Deutsche Monatshefte in Polen” – niemieckie czasopismo społeczno-polityczne. Biblioteka Śląska w Katowicach, Pracownia Śląska, sygn. P7 II 149342/1942/1943.

- Fot. 32. „Deutsche Blätter in Polen” – niemieckie czasopismo społeczno-kulturalne. Biblioteka Śląska w Katowicach, Pracownia Śląska, sygn. II 4713/8/1931.
- Fot. 33. „Deutsche Schulzeitung in Polen” – niemieckie czasopismo dla nauczycieli. Biblioteka Śląska w Katowicach, sygn. 745 105 III.
- Fot. 34. Theodor Zöckler, przywódca Niemców w byłej Galicji, głowa Kościoła Ewangelickiego Wyznania Augsburgskiego i Helweckiego. Ok. 1937. Zbiory rodzinne. Własność: prof. dr Erasmus Zöckler.
- Fot. 35. Eduard Pant, działacz mniejszości niemieckiej II Rzeczypospolitej. 1937/1938. Zbiory rodzinne. Własność: Erika Puetz.
- Fot. 36. Księgarnia Arnolda Kriedte w Grudziądzu. Grudziądz, ul. Staszica 5. Ok. 1943. Zbiór pocztówek i fotografii Ryszarda Bogdana Kucharczyka, sygn. nr 57.
- Fot. 37. Księgarnia E. Feitzingera na Górnym Rynku w Cieszynie. Cieszyn, Górny Rynek. Pierwszy dom z prawej strony. 1908. Źródło: H. Wawreczka, J. Spyra, M. Makowski: *Cieszyn, Czeski Cieszyn na starych fotografiach*. Nebory 1999, s. 44.
- Fot. 38. Kurt Graebe, przywódca mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej na Pomorzu i w Wielkopolsce. Źródło: F. Wertheimer: *Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland*. 2 voell. neubearb. Aufl. Berlin 1930, s. 97.
- Fot. 39. Adolf Eichler, przywódca mniejszości niemieckiej w Polsce centralnej. Źródło: „Jahrbuch Weichsel-Warthe” 1958, Jg. 54, s. 80.
- Fot. 40. August Utta, przywódca mniejszości niemieckiej w Polsce centralnej, przewodniczący Deutscher Volksverband. Źródło: F. Wertheimer: *Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland*. 2 voell. Neubearb. Aufl. Berlin 1930, s. 97.
- Fot. 41. Artur Kronig, przywódca założyciel i przywódca Deutsche Sozialistische Arbeiterpartei Polens. Źródło: F. Wertheimer: *Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland*. 2 voell. neubearb. Aufl. Berlin 1930, s. 97.
- Fot. 42. Albert Breyer, nauczyciel i historyk mniejszości niemieckiej II Rzeczypospolitej. Źródło: *Ostdeutsche Biographie*. Tryb dostępu: <http://www.ostdeutsche-biographie.de/breyal89.htm>. Data dostępu: 20 czerwca 2012 r.
- Fot. 43. Emil Zerbe, przywódca założyciel i przywódca Deutsche Sozialistische Arbeiterpartei Polens. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-A-768.
- Fot. 44. Arnold Kriedte, księgarz, działacz mniejszości niemieckiej w II RP. Ok. 1906. Zbiór pocztówek i fotografii Ryszarda Bogdana Kucharczyka, brak sygn.
- Rys. 1. Liczba bibliotek niemieckich w Polsce w okresie międzywojennym (stan na rok 1934/1935). Źródło: APK. Zespół 2155/0: Verband deutscher Volksbüchereien (1921–1941), sygn. 2, k. 8–154; BAB. Zespół R 8043: Deutsche Stiftung, sygn. F 62 581, k. 422, 442–444; sygn. F 62 581, k. 214–221, 438–440, 429–435; sygn. F 62 654, k. 341–344; sygn. F 62 659, k. 75–96; sygn. F 62 660, k. 209; sygn. F 62 662, k. 62–66, 410–414, 418–422, 424–426; sygn. F 62 663, k. 618; sygn. F 62 711, k. 60–148, 195.
- Rys. 2. Księgozbiór bibliotek niemieckich w Polsce międzywojennej w układzie geograficznym. Źródło: APK. Zespół 2155/0: Verband deutscher Volksbüchereien (1921–1941), sygn. 2, k. 8–154; BAB. Zespół R 8043: Deutsche Stiftung, sygn. F 62 581, k. 214–222, 429–435, 438–440, 442–444; sygn. F 62 654, k. 341–344; sygn. F 62 659, k. 75–96; sygn. F 62 660, k. 209; sygn. F 62 662, k. 62–66, 410–414, 418–422, 424–426; sygn. F 62 663, k. 618; sygn. F 62 711, k. 60–148, 195.
- Rys. 3. Schemat organizacyjny Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen in Verbindung mit der Abteilung für Auslandsbüchereiwesen (w 1936 roku dotychczas osobno działające komórki organizacyjne: Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen oraz Abteilung

- für Auslandsbüchereiwesen – stanowiący część VDA – uległy połączeniu). Źródło: KZG. Zespół: NLA, Katholisches Auslandssekretariat, sygn. 269: Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen do RkA (Berlin 1931), [bez pag.].
- Rys. 4. Schemat organizacyjny Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen in Verbindung mit der Abteilung für Auslandsbüchereiwesen (w 1936 roku dotychczas osobno działające komórki organizacyjne: Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen oraz Abteilung für Auslandsbüchereiwesen – stanowiący część VDA – uległy połączeniu). Źródło: KZG. Zespół: NLA, Katholisches Auslandssekretariat, sygn. 269: Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen do RkA (Berlin 1931), [bez pag.].
- Rys. 5. Geografia wysyłki książek niemieckich do Polski. (Wykaz miejscowości z ich odpowiednikami liczbowymi w Aneksie, tabela 25). Źródło: BAB. Zespół R 8043: Deutsche Stiftung, sygn. F 62 733–F 62 735: Büchereiwesen (Mittelstelle für deutsches Auslandsbüchereiwesen (1927–1941), Raporty o wysyłkach książek dla Niemców przygranicznych i zagranicznych.

Zdzisław Gębołyś

Libraries of German minorities in the Second Republic of Poland

Summary

The German minority in the inter-war Poland numbered about 741 thousand people. An economic power of Germans was reflected in possessions (industry, land properties, banks) whereas a political power in a self-government parliamentary representation. The areas inhabited by Germans in a dense way manifested their greater participation in a social life. A spacious dispersion of German population (central Poland, the Lesser Poland, eastern voivodships) influenced the consolidation of Germany in a negative way. What united all Germans in the Second Republic of Poland was speech, faith, school and family. In the case of western regions and southern Poland it was a state affiliation (Prussia, Austria-Hungary).

A support of German national identity in the Second Republic of Poland was Evangelic Church, uniting a straight majority of German population. A strong feeling of national identity was also shared by German Catholics. A social or political dispersion did not translate negatively into the level of national identity. A German political, union, professional and youth movement, representing group businesses of Germans guarded it as a whole at the same time. An important contribution to the development and maintenance of a German spirit was ascribed to German schooling. German cultural-educational aspirations were consolidated by the press, German sports and theatre movement. Integration of Germans around national slogans, on the other hand, was ascribed to a German Turner and tourist movement, as well as sport clubs. A diversified and rich life of German minorities was possible thanks to international guarantees (a treaty in Versaille, Uppersilesian convention), and assurances deriving from the Constitution of the Republic of Poland, as well as from specific legal acts. Additionally, German minorities in Poland received a constant financial and political support from Berlin.

Libraries were for Germans one of many places to commune with the German word and culture. Germans in the Second Republic of Poland actively participated in a cultural life. This participation was made easier by among others a low level of illiteracy in this minority group. The cultural life of the members of German minorities was mass, diversified, and stronger in small places and regions, that is, everywhere where Germans lived in diaspora did not restrain them from using a rich cultural offer in their mother tongue, especially from the German-speaking press, reading books delivered by bookshops, watching plays

by their own theatres or the ones from abroad. Germans willingly participated in cultural and educational events. The cinema and radio were very popular among the members of the German community.

German libraries in the Second Republic of Poland constituted a conglomeration of institutions diversified in terms of organization, topography, destination and profile of collections gathered. The library headquarters were in the Second Republic of Poland wide, most numerous in the areas most densely populated by Germans, that is in Upper Silesia, the Wielkopolska province, Pomerania, Łódź and its neighbourhood. According to the situation in 1936/1937 Germans possessed 578 libraries, including about 204 thousand volumes. An educational library constituted a dominant form. The second most popular form of German library studies was school library (student libraries, teacher libraries, class libraries and libraries of youth organizations) centred around the majority of schools with German language at an elementary and intermediate level, as well as in teacher training colleges. Academic aspirations Germans had were fulfilled by big educational-academic libraries (Katowice, Poznań, Bydgoszcz, Łódź).

German libraries functioned in various forms and organizational configurations. The library organizers were Evangelic church districts, secular associations, political and union organizations, and factories. The majority of libraries was under a financial and factual supervision of two German library associations. The Association of German Educational Libraries (VDV) and The Association of German Libraries (VDB). The very functions performed the role of an organizer, supervisor, literature and press supplier to libraries under their supervision. German libraries were most often small institutions and rarely had their own library room (Łódź, Katowice, Poznań). They were usually in places being owned by other subjects such as a school, a bookshop, an association, church or folk house.

Both new and old literature were privately transported from Germany and to German libraries in Poland in an organised way and supervised by German state institutions. The very collection was slightly supplemented by books bought in Poland and gifts. The distribution of German books and press was a political, but also an organizational problem. In the areas where Germans were not able to found a permanent library the books were distributed by travelling libraries or a travelling teacher.

German book collections, even in strictly research libraries, were dominated by the literature in German in the inter-war Poland. The number of books concerning the foreign literature (French, English, American, Russian, and Scandinavian one) was slight. The works by Polish educational, research and school writers were rare in German libraries. Scientific and academic literature constituted a fraction of collections of educational and school libraries. A more or less equal distribution between humanistic and nature publications was observed in the case of research libraries. The German press was available in all types of libraries.

A determinant of the role of a library of German minorities was the scope of its usage. The indicators of the scope and intensity of reading, as well as the richness of book collections point to a moderate interest in the library offer among the German minority. The scope of reading was more diversified in a regional or local area, bigger in towns, smaller in eastern voivodships. A high popularity, thanks to the up-to-date book collections and long opening hours, was observed among research libraries. The treatment of readers in German school libraries was at a high level, especially in secondary schools and teacher

colleges. The influence of book promotion and press on reading propagation among German readers was significant. The promotion was being done mainly during readership events and the German book exhibitions. Germans were encouraged to German books and press in socio-political, socio-cultural and even daily press.

The functioning of the libraries of German minorities was possible thanks to a mass of unpaid or little paid social activists, leading these institutions. Only few of them (Poznań, Katowice, Łódź) had a numerous staff and were managed by full-time and qualified librarians. The main way of receiving qualifications was experience. The qualifications were completed by the staff of German libraries during courses and workshops for librarians in Germany and Poland, and thanks to reading cultural magazines with materials concerning the library-related issues "Schaffen und Schauen", "Deutsche Blätter in Polen".

The libraries of German minorities in the Second Republic of Poland were responsible to library unions led by union librarians. Library unions constituted German consolidating organizations, being an integral part of their political and cultural structure. The activity of unions was thoroughly controlled by head organizations of a political character, which a direction of a cultural and library policy depended on in fact. The activity of German libraries was possible thanks to a constant state support and private institutions financing their action, including several organizations: Deutsche Stiftung, German Ministry of Foreign Affairs, Verein für das Deutschtum im Ausland and others, e.g. Reichsverband der katholischen Auslandsdeutschen, Gustav-Adolf-Stiftung. The function of a coordinator of library support for libraries was performed by the Centre for German Librarianship Abroad founded in 1927. Books and magazines entered and left Poland through it. Financial means for books, equipment, and salaries for librarians were given to Poland by German Ministry of Foreign Affairs by means of German financial institutions. Semi-formal and private institutions as well as Austrian organizations gave slight support to the libraries of German minorities.

Libraries of German minorities tried to work for their compatriots, going beyond the religious, political and social divisions. Gaining power by Adolf Hitler in 1933 is an important dividing line also in the history of their activity. From that time, step by step libraries began to be included in propagating a new national-socialist order in German through books. The process of eliminating books by the Nazi authors, especially those of Jewish origins started, and the Jews were not given an access to libraries either. Polish readers made use of the collections of German libraries in Poland, even at this "difficult" time of their activity.

Libraries of German minorities in Poland, however, did not play the role of a real bridge between the minority and majority. They did not manage to eliminate sharp distinctions between them and the "foreign" ones. Historical past, intensified by new war "wounds" were one of the main problems in understanding. Additionally, Polish authorities and Polish society were distrustful as a result of the propagation of an overtly anti-Polish literature; revisionist, irredentist, and Nazi one by many libraries. Libraries, in contrast to the German press, did not undergo a constant and systematic control by the state organs of the Second Republic of Poland. The controls were temporary and most often preventive in nature. A preferable form of control was monitoring whereas with respect to school libraries it was inspection and making a list of reading unacceptable for the school usage. The acts of vandalism concerning German libraries were rare. A turning point in their history was Hitler's territorial claims to Poland (1938). The control of libraries became more frequent, the apogee of which was the suspension of the activity of all German libraries from April to August 1939.

The work on the libraries of German minorities in the Second Republic of Poland consists of 12 chapters and an introduction. The chapters, apart from chapter II, which is more general in nature, outline the conditions of the functioning of the libraries of German minorities (political, economic and organizational ones). Also the types of libraries and library organizations were discussed. The main forms of collecting volumes, the subject-index structure of book collections, as well as the scope of reading in libraries were thoroughly dealt with. A separate chapter presents the status of a librarian in the Second Republic of Poland and ways of improving the very status. The system of the support for the libraries of German minorities by Germany was discussed separately. Also the role of German libraries in the context of Polish-German relations was shown. The last chapter includes a synthetic discussion of libraries of other minorities in the Second Republic of Poland for comparative purposes.

Zdzisław Gębołyś

Die Bibliotheken der deutschen Minderheit in der II. Republik Polen

Zusammenfassung

Die deutsche Minderheit in Polen der Zwischenkriegszeit zählte etwa 741 Tausend Menschen. Die Wirtschaftskraft des Deutschtums kam in dessen Besitzstand (Industrie, Landgüter, Banken) und politische Kraft dagegen in dessen parlamentarischen Selbstverwaltungsvertretung zum Ausdruck. An allen Gebieten, wo es zahlreiche und einheitliche deutsche Gemeinschaften gab, nahmen die Deutschen am Gesellschaftsleben sehr gern teil. Räumliche Zerstreuung der deutschen Bevölkerung (Zentralpolen, Kleinpolen, östliche Wojewodschaften) war für eine Konsolidierung der Deutschen nicht günstig. Ein starkes Bindeglied zwischen den in der II. Republik Polen lebenden Deutschen waren Sprache, Glaube, Schule und Familie; auf Westgebieten und im Südpolen war es auch die Staatangehörigkeit (Preußen, Österreich-Ungarn).

Ein richtiges Bollwerk der deutschen Nationalidentität zur Zeit der II. Republik Polen war die, die meisten Deutschen vereinigende evangelische Kirche. Ein starkes Identitätsgefühl hatten aber auch deutsche Katholiken. Gesellschaftliche oder politische Schichtung übte keinen negativen Einfluss auf das Nationalbewusstseinsidentität. Als Vertreter von den Interessen der einzelnen Gruppen der Deutschen hielten die deutsche politische Bewegung, Gewerkschafts-, Berufs- und Jugendbewegung auch Wache über die Einheit des Deutschtums. Zur Entwicklung und Aufrechterhaltung des deutschen Geistes hat in hohem Maße deutsches Schulwesen beigetragen. Bildungskulturelle Ambitionen der Deutschen wurden durch deutsche Zeitungen, deutsche Sportbewegung und deutsches Theater gestärkt. Zur Integration der Deutschen haben wesentlich deutsche Turnbewegung, deutsche Fremdenverkehrsbewegung und deutsche Sportklubs beigetragen. Die deutsche Nationalminderheit konnte ein vielfältiges und abwechslungsreiches Leben u. a. deswegen führen, dass es ihr dank internationalen Gewährleistungen (Versailler Friedensvertrag, Versailler Kleinvertrag, oberschlesisches Abkommen), Beschlüssen der Verfassung der II. Republik Polen und den einzelnen Rechtsakten sicherstellt wurde. Außerdem waren die in Polen wohnenden Deutschen von ihrem Heimatland finanziell und politisch unterstützt.

Die Bibliotheken waren für die Deutschen einer von mehreren Orten, wo sie zum deutschen Wort und zur deutschen Kultur eine Verbindung haben konnten. Zur Zeit der II. Republik Polen nahmen sie am Kulturleben aktiv teil, und das um so häufiger, dass es in dieser Nationalgruppe sehr wenige Analphabeten gab. Das Kulturleben der Deutschen hatte

einen Massencharakter, war differenziert und entwickelte sich stärker in den Städten, als in den Kleinstädten und Dörfern, wo Deutsche Diasporen bildeten. Die Zerstreung störte sie nicht, aus reichem Kulturangebot in der deutschen Sprache Nutzen ziehen: deutschsprachige Zeitungen und Bücher lesen, sich die von eigenen oder ausländischen Theaterensembles auf die Bühne gebrachten Stücke ansehen. Die Deutschen nahmen gern an Kultur- und Bildungsveranstaltungen teil; großer Beliebtheit erfreuten sich dabei Film und Rundfunk.

In der II. Republik Polen waren deutsche Bibliotheken ein Gemisch von verschiedenerlei Institutionen, die in organisatorischer und topografischer Hinsicht, als auch hinsichtlich der Bestimmung und Ausrichtung von ihren Sammlungen unterschiedlich waren. Ihre Sitzen befanden sich zwar auf dem ganzen Gebiet der II. Republik Polen, aber die meisten von ihnen gab es auf den von der deutschen Bevölkerung bewohnten Gebieten, d.i. in Oberschlesien, Großpolen, Pommern und in der Stadt Łódź und deren Umgebung. In den Jahren 1936–1937 verfügten die Deutschen über 578 Bibliotheken mit Gesamtbüchersammlung von etwa 204 Tausend Bänden. Es waren meistens Volksbibliotheken (die populärste Form) und Schulbibliotheken (die Schülerbüchereien, für Lehrer, für einzelne Schulklassen und Jugendorganisationen), welche sich bei den meisten Elementarschulen, Oberschulen und Lehrerbildungsanstalten mit der deutschen Vorlesungssprache befanden. Wissenschaftliche Ambitionen der Deutschen wurden von großen öffentlich wissenschaftlichen Bibliotheken (Katowice, Poznań, Bydgoszcz, Łódź) befriedigt.

Deutsche Bibliotheken funktionierten in verschiedenen Formen und organisatorischen Konstellationen. Gegründet waren sie von: evangelischen Kirchengemeinden, säkularen Gesellschaften, politischen Organisationen, Gewerkschaften und Betrieben. Für die meisten deutschen Bibliotheken trugen zwei deutsche Bibliothekverbände: Verband deutscher Volksbüchereien (VdV) und Verein Deutscher Büchereien (VDB) finanzielle und sachliche Sorge (u.a. Anlieferung von Büchern und Zeitungen und Veranstaltung von verschiedenerlei Unternehmungen). Deutsche Bibliotheken waren in der Regel ziemlich kleine Einrichtungen, welche selten über eigene Bibliothekräume verfügten (Łódź, Katowice, Poznań); sie befanden sich gewöhnlich in den zu Schulen, Büchereien, Vereinen, Kirche, Volksheime gehörenden Räumen.

Deutsche Bibliotheken in Polen waren mit neuer und alter Literatur durch deutsche städtische Institutionen und Privatpersonen institutionell versorgt. Diese Büchersammlung war noch mit den in Polen eingekauften und geschenkten Büchern ergänzt. Die Distribution von deutschen Büchern und deutscher Presse war politisches und organisatorisches Problem. Dort wo die Deutschen nicht im Stande waren, eine feste Bibliothek zu gründen, waren Bücher von Wanderbibliotheken oder Wanderlehrern vertrieben.

In Polen der Zwischenkriegszeit überwog in deutschen Büchersammlungen und in wissenschaftlichen Bibliotheken die schöne Literatur in deutscher Sprache. Es gab nur wenige Beispiele von fremder Literatur (französischer, englischer, amerikanischer, russischer und skandinavischer). Die Werke von polnischen Schriftstellern und polnische Wissenschafts- und Schulbücher waren in den deutschen Bibliotheken eine Seltenheit. In wissenschaftlichen Bibliotheken gab es etwa ebenso viel humanistische und naturwissenschaftliche Bücher. In allen deutschen Bibliotheken war deutsche Presse vorhanden.

Die Bedeutung von der der deutschen Minderheit gehörenden Bibliothek hing von deren Reichweite ab. Die Indexe der Reichweite, der Leserschaftintensität und der Büchersammlungsgröße deuten darauf hin, dass deutsche Minderheit für das Angebot der

Bibliotheken nicht so sehr interessiert war. Regional gesehen war die Leserschaftreichweite sehr unterschiedlich – in den Städten größer, in östlichen Wojewodschaften niedriger. Wissenschaftliche Bibliotheken, die über aktuelle Büchersammlungen verfügten und länger geöffnet waren, zogen mehrere Leser an. Der Kundendienst in deutschen Schulbibliotheken, besonders in Mittelschulen und Lehrerbildungsanstalten funktionierte sehr gut. Die während verschiedener Leserveranstaltungen und bei Buchausstellungen gemachte Werbung für Buch- u. Zeitungslektüre trug wesentlich zur Verbreitung der Leselust unter den deutschen Lesern bei. Zur Lektüre wurden die Deutschen in den Spalten der sozialpolitischen und sozialkulturellen Zeitschriften als auch der Tageszeitungen angespornt.

Die Bibliotheken der deutschen Minderheit in Polen konnten nur dank aufopfernder Arbeit einer ganzen Menge der schlecht oder gar nicht bezahlten Aktivisten funktionieren. Nur wenige Bibliotheken (Posen, Kattowitz, Lodz) waren von ausgebildeten Vollzeitbibliothekaren geleitet. Die meisten in den Bibliotheken angestellten Personen förderten ihre Befähigung durch Berufserfahrung, während der in Deutschland und in Polen organisierten Fachkursen für Bibliothekare und dank der Lektüre von solchen Bibliothekszeitschriften, wie: „Schaffen und Schauen“ und „Deutsche Blätter in Polen“.

Deutsche Bibliotheken in II. Republik Polen waren den Bibliothekverbänden unterstellt, an deren Spitze Verbandsbibliothekare standen. Die Bibliothekverbände bildeten dann politische und kulturelle Struktur der deutschen Konsolidationsorganisationen. Die Tätigkeit der Verbände wurde von obersten politischen Organisationen überwacht und hing von der damals geltenden kulturellen und bibliothekarischen Politik ab. Die Tätigkeit der deutschen Bibliotheken wurde stets von einigen staatlichen und privaten Institutionen finanziell unterstützt; es waren u.a.: Deutsche Stiftung, Auswärtiges Amt, Verein für das Deutschtum im Ausland, Reichsverband der katholischen Auslandsdeutschen, Gustav-Adolf-Stiftung. Bibliothekarische Hilfe für die Bibliotheken wurde von der 1926 entstandenen Zentrale für deutsches Auslandsbüchereiwesen koordiniert. Durch deren Vermittlung wurden nach Polen deutsche Bücher und Zeitungen geliefert. Geld für Bücher, Ausrüstung und Gehalt für Bibliothekare wurde nach Polen von dem deutschen Außenministerium mittels der deutschen Geldinstitutionen übergeben. Eine kleine Hilfe wurde den deutschen Bibliotheken auch von halboffiziellen und privaten österreichischen Institutionen geleistet.

Die Bibliotheken der deutschen Minderheit dienten ihren Landsleuten, indem sie bestehende konfessionelle, politische und soziale Gegensätze überwinden halfen. Die Machtübernahme in Deutschland von Adolf Hitler im Jahre 1933 war eine wichtige Zäsur auch in der Geschichte der Bibliotheken. Seitdem waren sie zwar gezwungen, nationalsozialistische Ordnung in Deutschland mittels Buch und Zeitung zu verbreiten. Die Bücher der jüdischen Autoren wurden aus den Bibliotheken weggeworfen, Juden wurden in die Büchereien nicht hereingelassen. Deutsche Bibliotheken in Polen waren von polnischen Lesern, sogar zu dieser düsteren Zeit, gern besucht.

Den in Polen funktionierenden deutschen Bibliotheken ist es aber nicht gelungen, eine Brücke zwischen der deutschen Minderheit und der polnischen Mehrheit zu bilden. Starke Antagonismen zwischen Einheimischen und Fremden konnten nicht nivelliert werden. Die durch neue „Kriegswunden“ noch verstärkten historischen Vorurteile waren eine der wichtigsten Ursachen des Verständigungsmangels. Polnische Behörde und polnische Gesellschaft waren auch misstrauisch, als viele deutsche Bibliotheken polenfeindliche: revisionistische, irredentistische und nazistische Literatur verbreiteten. Im Unterschied zu deutscher Presse

wurden deutsche Bibliotheken vom Staatsapparat der II. Republik Polen nicht stets und systematisch überprüft. Solche Überprüfung hatte eher einen präventiven Charakter. Schulbibliotheken waren außerdem auch visitiert und mit der Liste der für den Schulgebrauch nicht bestimmten Bücher ausgestattet. Deutsche Bibliotheken fielen nur selten zum Opfer der Zerstörungswut. Ein Wendepunkt in deren Geschichte waren erst die 1938 von Hitler an Polen gestellten Gebietsansprüche. Seitdem waren Bibliotheken häufiger kontrolliert und in dem Zeitraum vom April zum August 1939 war ihre Tätigkeit eingestellt.

Die vorliegende Monografie besteht aus 12 Kapiteln und einem Vorwort. In den einzelnen Kapiteln wurden politische, wirtschaftliche und organisatorische Umstände der Tätigkeit von den deutschen Bibliotheken geschildert. Besprochen wurden auch die einzelnen Bibliothekstypen, deren Organisation, die Hauptformen der Bücheransammlung und die Sachregister als auch die Reichweite der Lektüre in den Bibliotheken. Ein anderes Kapitel wurde dem Status eines Bibliothekars in der II. Republik Polen und dessen Verbesserung gewidmet. Der Verfasser besprach, auf welche Weise die Bibliotheken der deutschen Minderheit durch den deutschen Staat unterstützt wurden. Er hob die Bedeutung der deutschen Bibliotheken für polnisch-deutsche Beziehungen hervor. Zum Vergleichszweck wurden im letzten Kapitel die von anderen Nationalminderheiten in der II. Republik Polen geführten Bibliotheken besprochen.

W kolażu na 1. stronie okładki wykorzystano następujące fotografie:
fot. 9, 11, 12, 18, 25, 26, 28, 35, 36, 37; Wilhelm Schuster, 1934 (źródło: Berlin Document Centre, Wilhelm Schuster / BArch Berlin-Lichterfelde) oraz fotografia z zebrania (źródło: *Der deutsche Schul- und Bildungsverein zu Lodz 1907–1957. Erinnerungsschrift zum 50. Jahrestag seiner Gründung*. In Verbindung mit zahlreichen Mitarbeitern zsgst. von H. Makgraf und F. Weigelt. Weinheim 1957, s. 85).

Na 4. stronie okładki – fotografia przedstawiająca ul. Mariacką w Katowicach, 1890–1900 (źródło: Fotopolska. Polska na fotografii, <http://fotopolska.eu/103287,foto.html>)

Redaktor
Magdalena Starzyk

Projektant okładki
Paulina Dubiel
(projekt na podstawie pomysłu Autora)

Redaktor techniczny
Małgorzata Pleśniar

Korektor
Magdalena Białek

Skład i łamanie
Małgorzata Wasil

Copyright © 2012 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-2035-9 (wersja drukowana)
ISBN 978-83-226-2318-3 (wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 33,5. Ark. wyd. 38,0. Papier
offset. kl. III, 90 g Cena 56 zł (+VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.,
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Cena 56 zł (+ VAT)

ISSN 0208-6336 • ISBN 978-83-226-2318-3